

Christendemocratie en het migratiedebat: de nieuwkomer als vriend of vijand?

*Een onderzoek naar de ideologische verschuivingen van het CDA
binnen het migratiedebat van 2002 tot 2017.*

*Oud-partijleiders van het CDA bij de presentatie van de 'Canon van de christen-democratie' op 22 mei 2012.
V.l.n.r. Sybrand van Haersma-Buma, Jan-Peter Balkenende, Ruud Lubbers, Piet de Jong en Dries van Agt.*

Universiteit Utrecht

Master Geschiedenis van Politiek en Maatschappij

Dr. E.W. Rosen Jacobson

Woordenaantal: 13140

Masterscriptie

Anne-Sophie van den Toren (5717620)

19-06-2021

Voorwoord

Een jaar geleden had ik niet verwacht dat ik met zoveel genoegen zou terugkijken op het volgen van deze master en het schrijven van deze masterscriptie. Tijdens mijn tussenjaar, nu ruim een jaar geleden, had ik eigenlijk besloten om voorlopig niet meer verder te studeren en eerst de praktijk in te gaan. Maar de coronacrisis gooide, zoals velen zullen herkennen, roet in het eten. Ik gooide mijn plannen om en schreef mij in voor de master Geschiedenis van Politiek en Maatschappij aan de Universiteit Utrecht. Het was misschien niet de meest voor de hand liggende keuze na een bachelor Bestuurs- en Organisatiewetenschap, maar het was wel een vakgebied wat mijn diepste interesse heeft. De vraag: ‘hoe zijn we hier beland?’, speelt vaak in mijn hoofd als ik de kranten lees en mij verwonder over de politieke situatie in Nederland en Europa. Met deze master hoopte ik daar enige grip op te krijgen. En dat kreeg ik.

Dit scriptieonderzoek heeft daar voor een groot deel aan bijgedragen. Mijn interesse en persoonlijke bewogenheid met de huidige migratiekwestie gaf mij de intrinsieke motivatie om met dit thema aan de slag te gaan. Het resulteerde in een onderzoek waarin het CDA centraal staat, een partij die een belangrijke rol heeft gespeeld in verschillende generaties van mijn familie. Dat dit onderzoek vandaag de dag zo relevant zou zijn, had ik niet (en ik denk eigenlijk niemand) kunnen bedenken. De huidige crisis binnen het CDA gaat niet alleen over (het gebrek aan) onderling vertrouwen, maar ook over de ideologische koers en het christendemocratische karakter van de partij. Het heeft ertoe geleid dat ik aan het einde van dit onderzoek een nawoord heb toegevoegd om te reflecteren op de verbinding tussen de actualiteiten en de bevindingen van dit onderzoek.

Met dankbaarheid en tevredenheid kan ik terugkijken op de afgelopen maanden en dat is te danken aan verschillende mensen. In het bijzonder aan mijn scriptiebegeleider Liesbeth Rosen Jacobson. Zonder haar tijd, flexibiliteit, persoonlijke aandacht en oog voor detail had ik dit onderzoek niet op dit niveau af kunnen leveren. Ook zou ik dit niet gedaan kunnen hebben zonder medestudent en vriendin Willemijn van Donk. Onze vele pauzewandelingen langs de Utrechtse Singel waren zowel een letterlijke als een figuurlijke verademing. Tot slot natuurlijk mijn lieve familie, huisgenoten en vrienden, die zowel bij de hoogte- als de dieptepunten van het proces om mij heen stonden.

Utrecht, 19 juni 2021

Anne-Sophie van den Toren

Samenvatting

Met de komst van Pim Fortuyn werd het migratiedebat definitief uit de taboesfeer gehaald en gepolitiseerd. Hierdoor werd de culturele dimensie van politiek belangrijker, wat zorgde voor opschudding van de gevestigde politiek. Zo ook bij de klassieke middenpartij van Nederland: het Christen-Democratisch Appèl (CDA). In dit onderzoek is onderzocht hoe het CDA in drie perioden (2002-2003, 2010-2012, 2015-2017) is gaan bewegen binnen de culturele dimensie door de standpunten met betrekking tot migratie te analyseren. De culturele dimensie wordt opgesplitst in drie politiek-filosofische stromingen, waarbij van oorsprong het traditionalistisch-communitarisme en het libertair-universalisme de twee uitersten vormen. In dit onderzoek is het egalitair-communitarisme daaraan toegevoegd. Door voor elk van deze stromingen indicatoren op te stellen, zijn 52 documenten in NVivo gecodeerd en geanalyseerd.

Na de politisering van het migratiedebat in 2001 is het CDA in eerste instantie ideologisch gedesoriënteerd. Na het loslaten van het multiculturalisme, en dus van het egalitair-communitarisme, verschoof de partij in de periode van 2010-2012 naar een mengeling van universalisme en traditionalistisch-communitarisme. Toenemende externe druk leidde ertoe dat de partij in de jaren daarna meer stappen in de richting van het traditionalistisch-communautaire gedachtegoed zette. Het CDA pleitte voor een restrictiever integratie- en immigratiebeleid ter bescherming van de Nederlandse gemeenschap en cultuur, waarbij het de oorspronkelijke betekenis van haar christendemocratische waarden heeft verwaarloosd.

Inhoudsopgave

Hoofdstuk 1 - Inleiding	6
1.1 Probleemstelling	6
1.2 Onderzoeksvraag	7
1.3 Historische context	8
1.4 Culturele dimensie	10
1.5 Methodologie	11
1.5.1 Benadering	11
1.5.2 Bronnen	12
1.5.3 Methoden	14
1.6 Relevantie	14
1.7 Leeswijzer	16
Hoofdstuk 2 - Politiek-filosofische en theoretische achtergrond	17
2.1 Opkomst culturele dimensie	17
2.2 Culturele scheidslijn	19
2.2.1 Libertair-universalisme	20
2.2.2 Communitarisme	20
2.3 Perspectieven op integratie	23
2.3.1 Multiculturele samenleving	24
2.3.2 Assimilatie	25
2.3.3 Universalisme	26
2.4 Christendemocratische ideologie	26
2.5 Indicatoren	28
Hoofdstuk 3 - De politisering van het migratiedebat	31
3.1 Balkenende en de multiculturele samenleving	32
3.2 Focus op waarden en normen	33
3.3 Investeren in integratie	35
3.4 Migratiedebat naar de achtergrond	36
3.5 Deelconclusie	37

Hoofdstuk 4 - Regeren met de PVV	39
4.1 Regeren met de PVV	39
4.2 Selectiviteit en voorwaardelijkheid	41
4.2.1 Het kaf en het koren	41
4.2.2 ‘Iedereen is welkom, mits ...’	43
4.3 Leitkultur benadrukken	43
4.4 Deelconclusie	44
Hoofdstuk 5 - Bedreigde waarden.....	47
5.1 De grote dreiging.....	48
5.2 Nadruk op tijdelijkheid.....	49
5.3 ‘Inburgeren is niet vrijblijvend’	50
5.4 Verstoord evenwicht	51
5.5 Deelconclusie	52
Hoofdstuk 6 - Conclusie.....	54
Nawoord	59
Bibliografie.....	61
Bijlage 1	65

Hoofdstuk 1 – Inleiding

Migratie is vandaag de dag één van de belangrijkste twistpunten in het politieke debat van Europese landen.¹ Ook in de Nederlandse politiek speelt het onderwerp een centrale en zelfs polariserende rol. Partijen staan lijnrecht tegenover elkaar en intern leidt het vraagstuk bij sommige partijen tot verdeeldheid. Het debat omtrent migratie heeft tot fundamentele veranderingen in de Nederlandse politiek geleid. Met de verkiezingszege van Lijst Pim Fortuyn (LPF) in 2002 werd een patroon doorbroken dat decennialang leidend was in Nederland. Tot 2002 kon de Nederlandse politiek gedefinieerd worden aan de hand van de sociaal-economische en religieuze-seculiere dimensie. Doordat Pim Fortuyn het migratiedebat uit de taboesfeer haalde en hoog op de politieke agenda plaatste, ging de culturele dimensie een cruciale rol spelen in de politiek.² Het migratiedebat gaat dus om meer dan migranten alleen. Het gaat namelijk ook over waarden, cultuur en tolerantie. Het gaat in essentie om de vraag hoe verschillende mensen met verschillende culturele, religieuze en etnische achtergronden samen kunnen leven in een liberale democratie waar vrijheid en gelijkwaardigheid van het individu centraal staan.³

1.1 Probleemstelling

Voor de Nederlandse politiek levert deze vraag grote uitdagingen op, vooral in tijden van populisme en toenemende culturele diversiteit. Het ontstaan van de culturele scheidslijn heeft volgens Kriesi et al. impact op de koers en ideologie van met name de gevestigde politieke

¹ Pontus Odmalm en Tim Bale, “Immigration into the Mainstream: Conflicting Ideological Streams, Strategic Reasoning and Party Competition,” *Acta Politica* 50, nr. 4 (2015): 365-378.

² Kees Aarts en Jacques Thomassen, “Dutch Voters and the Changing Party Space 1989-2006,” *Acta Politica* 43 (2008), 203-234: 212.

³ Chandran Kukathas, “Liberalism and Multiculturalism: The Politics of Indifference,” *Political Theory* 26, nr. 5 (1998): 686-699.

partijen.⁴ Zo ook op het Christen-Democratisch Appèl (CDA). Waar de partij rond de eeuwwisseling nog bestempeld werd als ‘de multiculturele partij bij uitstek’⁵, gaf lijsttrekker Jan-Peter Balkenende enkele jaren later toe dat de term ‘multiculturele samenleving’ hem eigenlijk niet zo aansprak.⁶ Het CDA, van oorsprong dé middenpartij en volkspartij van Nederland⁷, ontstond in 1980 als gevolg van een fusie van drie christelijke partijen: de Anti-Revolutionaire Partij (ARP), de Katholieke Volkspartij (KVP) en de Christelijk-Historische Unie (CHU). Afgezien van drie kabinetten (Kok I, Kok II en Rutte II) heeft de partij altijd plaatsgenomen in de coalitie en is het één van de belangrijkste regeringspartijen van Nederland.

1.2 Onderzoeksvraag

In dit scriptieonderzoek zullen ideologische verschuivingen van het CDA met betrekking tot migratiedebat onder de loep genomen worden. Onderzocht wordt welke veranderingen in standpunten zichtbaar zijn in onder andere verkiezingsprogramma’s, debatten en toespraken sinds de politisering van het debat door Fortuyn in 2002. Daarnaast wordt ook de politiek-filosofische positionering van de partij omtrent culturele diversiteit in de samenleving onderzocht. De centrale onderzoeksvraag luidt: Hoe zijn de ideologische verschuivingen van het CDA in het migratiedebat in de periode van 2002-2017 te verklaren?⁸

Om de hoofdvraag te beantwoorden zijn de volgende deelvragen opgesteld: (1) Hoe positioneert het CDA zich tijdens en na de opkomst van LPF binnen het migratiedebat in 2002 en 2003? (2) Welke veranderingen in standpunten omtrent migratie en integratie zijn bij het

⁴ Hanspeter Kriesi et al., “Globalization and the transformation of the national political space: Six European countries compared,” *European Journal of Political Research* 45, nr. 6 (2006): 921-956.

⁵ Wouter van der Brug et al., “Hoe heeft het integratiedebat zich in Nederland ontwikkeld?,” *Migrantenstudies* 25, nr. 3 (2009), 198-220: 219.

⁶ Pieter Gerrit Kroeger, *Tand des tijds: het CDA in de nieuwe eeuw* (Amsterdam: Prometheus, 2020), 115.

⁷ Gezien de verschuiving van de Nederlandse politiek naar rechts, wordt het CDA de laatste jaren steeds vaker als centrumrechts aangemerkt.

⁸ Voor het einde van de onderzoeksperiode heb ik voor 2017 gekozen, omdat daarmee ook de vluchtelingencrisis van 2015 wordt meegenomen in het onderzoek. Deze crisis kan een belangrijke rol spelen in de veranderende ideologische positionering van het CDA.

CDA zichtbaar in de periode van 2010 tot 2012? (3) Welke veranderingen in standpunten omtrent migratie en integratie zijn bij het CDA zichtbaar ten tijde van de ‘vluchtelingencrisis’ (2015-2017)? Voordat deze vragen beantwoord worden zal in deze inleiding eerst de historische context van het migratiedebat in de Nederlandse politiek geschetst worden. Vervolgens wordt de culturele dimensie kort toegelicht en zal ook aandacht geschonken worden aan de methodologie van het onderzoek. Tot slot wordt besproken waarom dit onderzoek academisch en maatschappelijk relevant is.

1.3 Historische context

Met de komst van de radicaal-rechtse Centruumpartij (CP) in de Tweede Kamer kreeg het anti-immigratiegedachtegoed vanaf 1982 voor het eerst sinds de Tweede Wereldoorlog een stem in de Nederlandse politieke arena. Partijleider Hans Janmaat wist met uitspraken als ‘vol is vol’ en ‘Nederland voor Nederlanders’ de Kamer te choqueren.⁹ Ondanks de ophef bleek hij niet in staat om een constructieve politieke discussie omtrent migratie op gang te brengen. Van der Brug, Fennema, van Heerden en de Lange stellen dat er in de jaren tachtig in de Kamer een taboe rustte op het bespreken van problemen die samenhangen met de komst van migranten.¹⁰ Scholten en Holzacker spreken zelfs van een *culture of avoidance*, oftewel een politieke cultuur waarin dit thema het liefst werd vermeden.¹¹ Het is dan ook niet verrassend dat de gevestigde politieke partijen de CP-politicus opzettelijk negeerden en isoleerden.¹² Kamerleden hoopten dat hiermee de onvrede over immigratie en integratie geleidelijk zou verdwijnen.¹³ Enkele jaren later zou echter blijken dat deze hoop tevergeefs was.

⁹ Charlotte Brand, “De Tweede Kamer en de omgang met Hans Janmaat, politicus in de periferie,” in *Politiek als passie: Twaalf opmerkelijke naoorlogse Kamerdebatten*, ed. Jan Willem Brouwer, Peter van der Heiden, Jan Ramakers (Amsterdam: Boom Uitgevers, 2007), 103-114: 105.

¹⁰ Brug, van der et al., “Hoe heeft het integratiedebat zich in Nederland ontwikkeld?,” 1.

¹¹ Peter Scholten en Ronald Holzacker, “Bonding, bridging and ethnic minorities in the Netherlands: changing discourses in a changing nation,” *Nations and Nationalism* 15, nr. 1 (2009), 81-100: 91.

¹² Jan de Vetten, *In de ban van goed en fout. De bestrijding van de Centruumpartij en de Centrumdemocraten (1980-1998)* (Amsterdam: Prometheus, 2016).

¹³ Brand, “Politicus in de periferie,” 105.

Waar in de jaren tachtig nog een taboe rustte op het migratiedebat in de Nederlandse politiek, maakte zowel de publieke opinie als het politieke discours vanaf de jaren negentig een sterke verandering door.¹⁴ De tolerante houding van veel Nederlanders richting migranten nam af en de opvattingen over immigratie werden negatiever. Mede door de veranderende publieke opinie slaagde Frits Bolkestein, partijleider van de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD), erin om het migratiedebat op de politieke agenda te zetten.¹⁵ Hij stelde dat integratie zonder assimilatie, oftewel volledige (culturele) aanpassing, inging tegen de fundamentele en universele waarden van een liberale democratie. Waarden in de Westerse samenleving zoals vrijheid van meningsuiting, verdraagzaamheid en tolerantie botsten volgens hem met het gedachtegoed van de Islam en konden dus niet samengaan.¹⁶ Hiermee wees Bolkestein het idee van cultuurrelativisme af, wat uitgaat van de notie dat alle culturen van gelijke waarde zijn.¹⁷ Hieruit vloeit voort dat er niet één juiste of superieure ethiek voor iedereen bestaat, maar dat normen en waarden per cultuur verschillen.¹⁸ Bolkestein stelde juist dat enkel de liberale normen een universele geldigheid bezitten en dat deze niet alleen in West-Europa, maar ‘voor iedereen zouden moeten gelden’, dus ook voor islamitische gemeenschappen.¹⁹

Definitieve verandering in het migratiedebat werd teweeggebracht door de opkomst van Pim Fortuyn.²⁰ Vanaf halverwege de jaren negentig kreeg de academicus meer en meer publieke aandacht voor zijn ideeën. Net als Bolkestein vond Fortuyn dat de Islamitische en Westerse waarden niet samen konden gaan.²¹ Fortuyn ging echter een stap verder en bestempelde de

¹⁴ Scholten en Holzhaacker, “Bonding, bridging and ethnic minorities in the Netherlands”; Brug, van der et al., “Hoe heeft het integratiedebat zich in Nederland ontwikkeld?,” 1.

¹⁵ Leo Lucassen en Jan Lucassen, *Vijf eeuwen migratie: een verhaal van winnaars en verliezers* (Amsterdam: Atlas Contact, 2018), 211.

¹⁶ Brug, van der et al., “Hoe heeft het integratiedebat zich in Nederland ontwikkeld?,” 8; Lucassen en Lucassen, *Vijf eeuwen migratie*, 210-212.

¹⁷ Frits Bolkestein, *Woorden hebben hun betekenis* (Amsterdam: Prometheus, 1992), 194.

¹⁸ Alfonso Fermin, “Nederlandse politieke partijen over minderhedenbeleid 1977-1995,” PhD proefschrift, Universiteit Utrecht, 1997, 30.

¹⁹ Bolkestein, *Woorden hebben hun betekenis*, 192.

²⁰ Brug, van der et al., “Hoe heeft het integratiedebat zich in Nederland ontwikkeld?,” 10.

²¹ Fleur Slegers, *In debat over Nederland: veranderingen in het discours over de multiculturele samenleving en nationale identiteit (WRR-rapport)* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2007), 30.

Islam als een ‘achterlijke cultuur’.²² Daarom pleitte hij voor een debat over de normen en waarden waarop de Nederlandse samenleving gebaseerd diende te zijn.²³ Met zijn partij Lijst Pim Fortuyn (LPF) pleitte Fortuyn voor het bieden van maximale weerstand aan immigratie.²⁴ In 2002 boekte LPF, negen dagen na de moord op Fortuyn, een historische zege in de Tweede Kamerverkiezingen en kwam de partij met 26 zetels in het parlement. Het immigratie- en integratiedebat was hiermee definitief gepolitiseerd en stond sindsdien hoog op de politieke agenda.²⁵

1.4 Culturele dimensie

In dit onderzoek staat de *cleavage*-benadering centraal.²⁶ Hierbij wordt de politieke ruimte in een samenleving geduid in termen van scheidslijnen en conflictdimensies. Deze benadering vindt zijn oorsprong in het ordenen van de samenleving in objectief afzonderlijke groepen, bijvoorbeeld op basis van economische klasse of religie. Wat deze groepen gemeen hebben, is dat ze gemeenschappelijke waarden onderschrijven.²⁷ In de Westerse samenleving kunnen volgens Lipset en Rokkan van oudsher vier klassieke scheidingen geformuleerd worden: (1) centrum-periferie, (2) land-industrie, (3) staat-kerk, (4) eigenaar-arbeider.²⁸ Hiervan hebben de laatste twee scheidslijnen, de religieuze en sociaal-economische, in de vorige eeuw een dominante rol gespeeld in zowel het maatschappelijke als politieke domein. Deze politieke scheidslijnen bepaalden voor een groot deel wat de voorkeuren van het electoraat waren. Tot

²² Scholten en Holzacker, “Bonding, bridging and ethnic minorities in the Netherlands”, 94.

²³ Lucassen en Lucassen, *Vijf eeuwen migratie*, 215.

²⁴ Lijst Pim Fortuyn (LPF), “Zakelijk met een hart,” *Verkiezingsprogramma* (2002).

²⁵ Lucassen en Lucassen, *Vijf eeuwen migratie*, 211.

²⁶ *Cleavage* betekent letterlijk ‘splitsing’ of ‘kloof’. De Lange spreekt van de *confrontational approach* (zie: Sarah L. de Lange, “A New Winning Formula? The Programmatic Appeal of the Radical Right,” *Party Politics* 13, nr. 4 (2007), 418)

²⁷ Aarts en Thomassen, “Dutch Voters and the Changing Party Space 1989-2006.”

²⁸ Lipset en Rokkan in Aarts en Thomassen, “Dutch Voters and the Changing Party Space 1989-2006,” 43.

de jaren negentig was de Nederlandse politiek dan ook stabiel en in hoge mate te voorspellen op basis van deze scheidslijnen.²⁹

Vanaf het einde van de twintigste eeuw zorgden individualisering en secularisering voor veranderingen in maatschappelijke structuren en daarmee ook tot een vermindering van de voorspelbaarheid van de politieke structuur.³⁰ Deze veranderingen hebben ertoe geleid dat de religieuze dimensie in de politieke arena naar de achtergrond is verdwenen en dat de culturele dimensie centraal is komen te staan. Aan de ene kant van het spectrum is er het libertair-universalistische gedachtegoed, waarin het individu centraal staat. Aan de andere kant staat het traditionalistisch-communautaire idee, waarin het draait om de gemeenschap. Een uitgebreidere bespreking van de culturele dimensie zal in het volgende hoofdstuk plaatsvinden, hier wordt ook de derde stroming, het egalitair communitarisme, geïntroduceerd.

1.5 Methodologie

1.5.1 Benadering

De *cleavage*-benadering vormt de kern voor de methodologie en operationalisatie van dit onderzoek. Door de politieke ruimte te ordenen aan de hand van scheidslijnen kan de positionering van politieke partijen bepaald worden.³¹ Voor dit onderzoek geldt dat één dimensie centraal staat, namelijk de culturele dimensie die hierboven al kort beschreven is en in het volgende hoofdstuk verder besproken zal worden. Deze dimensie wordt in dit onderzoek geoperationaliseerd door verklarende factoren op te stellen, waardoor bepaald kan worden aan welke kant van de scheidslijn het CDA zich positioneert en hoe dit door de tijd heen verschuift. In de bestaande literatuur wordt gebruik gemaakt van verschillende soorten van

²⁹ Aarts en Thomassen, "Dutch Voters and the Changing Party Space 1989-2006," 207.

³⁰ Ibid.; Simon Bornschie, *Cleavage Politics and the Populist Right: The New Cultural Conflict in Western Europe* (Philadelphia: Temple University Press, 2010).

³¹ De Lange, "A New Winning Formula?," 418.

operationalisatie. Er is dan ook niet één juiste operationalisatie van de culturele dimensie. In het volgende hoofdstuk zal dit uitgebreider behandeld en toegelicht worden.

1.5.2 Bronnen

52 documenten zijn geanalyseerd voor het opstellen van de bevindingen van dit onderzoek. Er is gebruik gemaakt van verschillende typen documenten, namelijk: 23 Handelingen³², 12 toespraken, 5 Kamerstukken, 3 verkiezingsprogramma's, 2 regeerakkoorden, 2 rapporten, 2 partijtjidschriften³³, 2 uitzendingen van Buitenhof en 1 brief. Daarnaast zijn er nog enkele tientallen andere documenten doorgenomen, alleen waren deze niet van voldoende waarde om bij te dragen aan de resultaten van dit onderzoek. In tabel 1 is weergegeven welke type documenten voor elk van de drie perioden in dit onderzoek geanalyseerd zijn. In bijlage 1 is een uitvoerige bronvermelding van alle documenten te vinden.

Type document (afkorting)	Analyse 1 (2002-2003)	Analyse 2 (2010-2012)	Analyse 3 (2015-2017)	Totaal per type bron
Handelingen (H)	5	7	11	23
Toespraken (T)	8	1	3	12
Kamerstukken (KS)	1	1	3	5
Verkiezingsprogramma's (VP)	1	1	1	3
Regeerakkoorden (RA)	1	1	-	2
Rapporten (R)	1	1	-	2
Partijtjidschriften (CDV)	-	1	1	2
Uitzendingen Buitenhof (TV-B)	1	-	1	2
Brieven (B)	-	1	-	1
<i>Totaal per periode</i>	<i>18</i>	<i>14</i>	<i>20</i>	<i>52</i>

Tabel 1. Een overzicht van de typen en hoeveelheid documenten die voor elke periode van dit onderzoek geanalyseerd zijn.

³² Oftewel: verslagen van plenaire debatten. Voor dit onderzoek zijn dit meestal Algemene Politieke Beschouwingen geweest.

³³ De partijtjidschriften, genaamd Christen Democratische Verkenningen (CDV), zijn politiek-wetenschappelijke bladen van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA.

Door gebruik te maken van deze diversiteit aan bronnen kan een realistisch beeld gegeven worden van de positie en standpunten die het CDA destijds innam. Daarnaast is de validiteit van dit onderzoek gewaarborgd, doordat de verschillende documenten elkaar aanvullen en bekrachtigen. Zo benoemt de partij in verkiezingsprogramma's expliciet haar ideologische standpunten en prioriteiten van dat moment. In hoeverre die standpunten ook daadwerkelijk in kabinetsbeleid omgezet worden, blijkt uit regeerakkoorden. Bij de totstandkoming hiervan hebben coalitiepartijen compromissen moeten sluiten en is vaak een afgezwakte versie van de partijstandpunten te vinden. Door ook de Handelingen van debatten in de Tweede Kamer te analyseren zal blijken hoe het CDA zich concreet opstelt in het migratiedebat, welke voorstellen de partij doet en hoe het zich verdedigt tegen kritiek van andere partijen.

Belangrijk is om bij de analyse van deze bronnen rekening te houden met de context waarin dit onderzoek ingebed is, namelijk de politieke arena. In deze arena gaat het om het winnen van stemmen van kiezers, het smeden van coalities met andere politieke partijen en het behartigen van de belangen van de achterban. Zo zullen partijprogramma's voornamelijk visionair en niet direct realistisch zijn. Ook in toespraken en debatten kan er sprake zijn van overdrijving en *framing*. Met name in debatten kunnen politici hun standpunten scherp formuleren om zich te verdedigen of om anderen te overtuigen.

De focus van dit onderzoek zal dus voornamelijk liggen op de externe beeldvorming van de partij. Voor het blootleggen van interne discussies en dynamieken zou vertrouwelijke verslaglegging nodig zijn, die echter niet openbaar is. Alleen de toespraken van partijbestuurders (op bijvoorbeeld partijcongressen) en de artikelen in de partijtijdschriften geven tot op zekere hoogte inzicht in de interne discussies over en profilering van het migratiedebat.

1.5.3 Methoden

Dit onderzoek wordt uitgevoerd aan de hand van kwalitatieve onderzoeksmethoden. Hierbij wordt gebruik gemaakt van het softwareprogramma NVivo, waarin alle primaire data op een gestructureerde wijze geanalyseerd wordt.³⁴ Uit elk document zijn relevante zinnen of tekstgedeeltes handmatig gemarkeerd en ondergebracht bij een passende ‘code’. Deze codes zijn opgesteld op basis van de operationalisatie die voortkomt uit de theoretische en politiek-filosofische bespreking in het volgende hoofdstuk. Ook is er ruimte om nieuwe codes toe te voegen aan de codelijst, zodat ook afwijkende of onverwachtse bevindingen in de analyse meegenomen worden.

Na het coderen van de data, kan geïdentificeerd worden welke thema’s per periode een belangrijke rol spelen. In de analyse van dit onderzoek (hoofdstuk 3 tot en met 5) worden deze thema’s aan de hand van parafrases en citaten uit de documenten besproken. Hiermee wordt een duidelijk beeld geschetst van de bevindingen en blijft het onderzoek zo dicht mogelijk bij de primaire bronnen. De analyse van dit onderzoek is in drie tijdsperioden opgesplitst om daarmee een verschuiving van standpunten door de tijd heen zichtbaar te kunnen maken. Per periode is een nieuw NVivo bestand opgesteld, zodat de drie perioden afzonderlijk geanalyseerd worden.

1.6 Relevantie

In de bestaande secundaire literatuur met betrekking tot de politisering van het migratiedebat gaat veel aandacht uit naar de opkomst van extreemrechtse politieke partijen en het veranderende politieke landschap in de afgelopen decennia in Nederland als gevolg daarvan.³⁵

³⁴ Voor elke tijdsperiode is een apart bestand in NVivo gemaakt waarin de documenten zijn geüpload. Voor het overzicht van de geanalyseerde documenten per periode: zie bijlage.

³⁵ Zie bijvoorbeeld: Aarts en Thomassen, “Dutch Voters and the Changing Party Space 1989-2006.”; Brug, van der et al., “Hoe heeft het integratiedebat zich in Nederland ontwikkeld?”; Fermin, “Nederlandse politieke partijen over minderhedenbeleid 1977-1995.”

Ook de invloed van het anti-immigratiegedachtegoed op gevestigde partijen en hun ideologie is veelvuldig onderzocht.³⁶ Literatuur waarbij de politiek-culturele dimensie een centrale rol speelt, is daarentegen schaars. Een zeldzaam voorbeeld is Bornschier die met zijn onderzoek een belangrijke bijdrage levert aan het begrip van het verband tussen de culturele dimensie en de opkomst van populisme in West-Europa.³⁷ Echter, blijft een bespreking over de Nederlandse casus zeer beperkt. Oudenampsen voorziet hier in zijn onderzoek wel in, maar focust voornamelijk op de periode van de opkomst van Fortuyn. Hij spitst zijn onderzoek bewust niet toe op specifieke actoren of politieke partijen, maar wil juist de bredere contouren van de politieke verschuivingen schetsen.³⁸

Een onderzoek dat binnen deze thematiek gericht is op één specifieke gevestigde Nederlandse politieke partij ontbreekt (voor zover bekend) vooralsnog. Daarbij komt dat de verbinding tussen het migratiedebat en de culturele dimensie niet eerder zo expliciet gemaakt is. Door het CDA centraal te stellen, kan diepgaand onderzoek gedaan worden naar de respons van deze klassieke middenpartij op de politisering van het migratiedebat en daarmee de komst van het anti-immigratiegedachtegoed. Ook biedt het onderzoek een nieuw theoretisch kader, wat ook voor andere onderzoeken gebruikt kan worden. Met dit onderzoek wordt daarom een ontbrekend puzzelstuk toegevoegd aan de bestaande academische literatuur.

³⁶ Zie o.a.: Odmalm en Bale, "Immigration into the Mainstream," 365-378; Anna Grzymala-Busse, "The Failure of Europe's Mainstream Parties," *Journal of Democracy* 30, nr. 4 (2019): 35-47.

Kwalitatief onderzoek is gedaan in: Sarah de Lange en Matthijs Rooduijn, "Een populistische tijdgeest in Nederland? Een inhoudsanalyse van de verkiezingsprogramma's van politieke partijen," in *Democratie doorgelicht: het functioneren van de Nederlandse democratie*, ed. Rudy Andeweg & Jacques Thomassen (Leiden: Leiden University Press, 2011), 319-334.

Kwantitatief onderzoek is gedaan in: Wouter van der Brug, Catherine de Vries & Joost van Spanje, "Nieuwe strijdpunten, nieuwe scheidslijnen? Politieke vertegenwoordiging in Nederland," in *Democratie doorgelicht: het functioneren van de Nederlandse democratie*, ed. Rudy Andeweg & Jacques Thomassen (Leiden: Leiden University Press, 2011), 283-300; Sjoerdje van Heerden et al. "The Immigration and Integration Debate in the Netherlands: Discursive and Programmatic Reactions to the Rise of Anti-Immigration Parties," *Journal of Ethnic and Migration Studies* 40, nr. 1 (2014): 119-136.

³⁷ Bornschier, *Cleavage Politics and the Populist Right*.

³⁸ Merijn Oudenampsen, *The Rise of the Dutch New Right An Intellectual History of the Rightward Shift in Dutch Politics* (New York: Routledge, 2021).

Daarnaast is dit onderzoek van maatschappelijke waarde, omdat het inzicht geeft in de herpositionering van een politieke partij in tijden van fundamentele veranderingen in politieke structuren. Secularisering en individualisering stonden aan de basis van de opkomst van de culturele dimensie en hebben een blijvende impact op de Nederlandse politiek. Dit onderzoek geeft niet alleen duiding aan het verleden, maar draagt daardoor ook bij aan een beter begrip voor de huidige standpunten en ideologische keuzes van het CDA. De christelijke middenpartij heeft als regeringspartij een bepalende rol gespeeld in de Nederlandse politiek en de totstandkoming van beleid. Een uitvoerig onderzoek naar deze partij en haar ideologische verschuivingen binnen deze culturele dimensie is daarom noodzakelijk.

1.7 Leeswijzer

Zoals eerder is benoemd voorziet dit onderzoek in een nieuw theoretisch kader, dat wordt in het volgende hoofdstuk besproken. Hierbij wordt niet alleen aandacht besteedt aan de culturele dimensie en de christendemocratische ideologie, maar wordt ook een concrete koppeling gemaakt met standpunten omtrent integratie en immigratie. De indicatoren die uit deze bespreking volgen, zijn leidend voor de analyse van de data. De analyse van de deelvragen wordt in hoofdstuk 3 tot en met 5 per periode behandeld, waarbij elk van deze hoofdstukken wordt afgesloten met een deelconclusie. De eindconclusie wordt in hoofdstuk 6 besproken, hierbij wordt ook gereflecteerd op het onderzoek en worden suggesties voor vervolgonderzoek gedaan.

Hoofdstuk 2 - Politiek-filosofische en theoretische achtergrond

In dit hoofdstuk wordt de politiek-filosofische en theoretische achtergrond van het migratiedebat besproken. Hiermee wordt het theoretisch kader van dit onderzoek geschetst. Allereerst komt het ontstaan en de opkomst van de culturele dimensie aan bod. Vervolgens worden de politiek-filosofische stromingen binnen deze dimensie behandeld. Hierbij spelen het traditionalistisch-communitarisme, egalitair-communitarisme en libertair-universalisme een centrale rol. Uit deze visies vloeien verschillende theoretische perspectieven op integratie voort, die ook besproken worden. Daarna wordt het fundament van het CDA, de christendemocratische ideologie, behandeld. Naar aanleiding van deze bespreking worden er tot slot indicatoren opgesteld die aan de basis van de analyse van dit onderzoek liggen.

2.1 Opkomst culturele dimensie

Bornscher stelt dat politieke scheidslijnen afhankelijk zijn van de tijdsgeest van de samenleving en door de tijd heen kunnen veranderen.³⁹ De transformatie van de religieuze scheidslijn naar de culturele scheidslijn die plaatsvond in de jaren negentig in Nederland vormt de aanleiding voor dit onderzoek. Ook Aarts en Thomassen, Kriesi et al. en Flanagan en Lee stellen vast dat de relevantie van de religieuze politieke scheidslijn aan het einde van de twintigste eeuw is afgenomen.⁴⁰ In de jaren negentig begon het debat rondom collectieve identiteit en individuele vrijheid een steeds grotere rol te spelen in de Westerse samenleving. Twee maatschappelijke ontwikkelingen liggen ten grondslag aan de opkomst van de culturele dimensie.

³⁹ Bornschie, *Cleavage Politics and the Populist Right*.

⁴⁰ Aarts en Thomassen, "Dutch Voters and the Changing Party Space 1989-2006."; Kriesi et al., "Globalization and the transformation of the national political space"; Scott Flanagan en Aie-Rie Lee, "The New Politics, Culture Wars and the Authoritarian-Libertarian Value Change in Advanced Industrial Democracies," *Comparative Political Studies* 36, nr. 3 (2003).

De eerste ontwikkeling betreft de modernisering, en daarmee individualisering, sinds de vorige eeuw. Aarts en Thomassen stellen dat modernisering een cruciale rol heeft gespeeld bij het ontstaan van individualisme in de Westerse samenleving en dus ook in Nederland.⁴¹ In het verlengde daarvan is de afgelopen decennia het gemiddelde opleidingsniveau van de Nederlander toegenomen. Daarnaast is er sprake van verbeterde leefomstandigheden en daarmee een betere sociaal-economische status van veel burgers.⁴² Mede hierdoor kwam het individu in plaats van de gemeenschap centraal te staan in de maatschappij. Deze culturele en economische modernisering hebben geleid tot een vergroting van de autonomie van het individu en daarmee ook tot grote veranderingen in de sociale en politieke structuur van Westerse samenlevingen.⁴³

Een tweede ontwikkeling die met name in Nederland een cruciale rol heeft gespeeld is de secularisering, oftewel ontkerkelijking. Vanaf de Tweede Wereldoorlog werden religieuze waarden minder belangrijk en verschoof de aandacht van de religieuze gemeenschap naar het rationele individu. Mede hierdoor vond de ontzuiling van de Nederlandse samenleving plaats. Flanagan en Lee schrijven het wegvallen van de religieuze dimensie toe aan de secularisering.⁴⁴ Hieraan ten grondslag ligt de veranderende wijze waarop de maatschappij is gaan kijken naar datgene wat het waardesysteem in een samenleving bepaalt. Voorheen was dit gebaseerd op het theïsme, waarbij de goddelijke autoriteit extern, transcendentiaal en absoluut is. In het modernisme werd dit nog steeds gezien als een externe autoriteit, maar werden waarden geconstrueerd door de maatschappij zelf en niet door een goddelijke entiteit. In het huidige postmodernistische tijdperk ligt de autoriteit in het individu zelf en is deze dus geïnternaliseerd.

⁴¹ Bornschier, *Cleavage Politics and the Populist Right*.

⁴² Kriesi et al., "Globalization and the transformation of the national political space".

⁴³ Bornschier, *Cleavage Politics and the Populist Right*, 2; Simon Bornschier, "Globalization, Cleavages, and the Radical Right," in *Oxford Handbook of the Radical Right*, ed. Jens Rydgren (Oxford: Oxford University Press, 2018), 216.

⁴⁴ Flanagan en Lee, "The New Politics, Culture Wars."

Secularisering en individualisering hebben, als gevolgen van de modernisering van de Nederlandse maatschappij, grote impact gehad op het electoraat en daarmee op het politieke landschap.⁴⁵ De opkomst van het cultureel liberalisme als gevolg van modernisering werkte de opkomst van *New Left*, oftewel links-progressieve partijen, in de jaren zestig in de hand. Rond de eeuwwisseling kwam als tegenreactie hierop het radicaal rechtse gedachtegoed op, sindsdien is de culturele scheidslijn niet meer weg te denken uit onze huidige politieke structuur.⁴⁶ Daar komt bij dat de toegenomen autonomie van het individu heeft geleid tot de *particularization of voting choice*.⁴⁷ De kiezer ervaart meer onafhankelijkheid en maakt daardoor (steeds) andere politieke keuzes, waardoor het aantal ‘zwevende kiezers’ is gestegen. Deze trend is in de jaren zeventig begonnen en heeft tot op de dag van vandaag grote gevolgen voor de democratische stabiliteit van Westerse samenlevingen. Dit blijkt alleen al uit de toenemende versnippering van het Nederlandse politieke landschap.⁴⁸

2.2 Culturele scheidslijn

Vanaf de jaren negentig vormde de culturele dimensie een steeds belangrijkere politieke scheidslijn in de Nederlandse politiek.⁴⁹ In essentie wordt in deze dimensie discussie gevoerd over de vraag wat de juiste manier van samenleven is. Fuchs formuleert de discussie abstracter en stelt dat het gaat om ‘de aard van de relatie tussen individuen’.⁵⁰ Twee uitersten vormen de culturele dimensie: het libertaire-universalistische gedachtegoed enerzijds en de traditionalistisch-communautaire visie anderzijds. In dit onderzoek wordt daar een derde

⁴⁵ Aarts en Thomassen, “Dutch Voters and the Changing Party Space 1989-2006.”

⁴⁶ Bornschie, “Globalization, Cleavages, and the Radical Right,” 218.

⁴⁷ Franklin et al. in Aarts en Thomassen, “Dutch Voters and the Changing Party Space 1989-2006,” 43.

⁴⁸ Cees van der Eijk en Mark Franklin, *Elections and voters* (New York: Palgrave MacMillan, 2009) 189.

⁴⁹ Bornschie, “Globalization, Cleavages, and the Radical Right”.

⁵⁰ Fuchs in Bornschie, “Globalization, Cleavages, and the Radical Right,” 22.

stroming aan toegevoegd, het ‘egalitair-communitarisme’, om daarmee een duidelijk onderscheid te maken tussen verschillende interpretaties van het communitarisme.

2.2.1 Libertair-universalisme

Aan de ene kant van de culturele scheidslijn staat het libertaire-universalistische gedachtegoed centraal. Deze visie stelt dat er waarden, normen en principes zijn die gelden voor de gehele samenleving, onafhankelijk van de cultuur waartoe een individu behoort.⁵¹ Dit gedachtegoed vindt zijn oorsprong in het postmodernistische wereldbeeld waarin niet de gemeenschap, maar het individu centraal staat.⁵² Het universalistische idee gaat volgens Barry uit van een samenleving waarin gelijke kansen gewaarborgd worden. Hierbij is er echter geen verzekering voor gelijke toegang of gelijke uitkomsten.⁵³ Het libertaire aspect van deze politiek-filosofische stroming houdt in dat het individu en zijn autonomie en vrijheid centraal staat. Ook pleit het libertarisme voor een zo beperkt mogelijke overheid, tolerantie van sociaal-culturele verschillen en daarmee ook voor pluriformiteit van groepen, levensstijlen en ideeën.⁵⁴

2.2.2 Communitarisme

De tegenhanger van het individualistische libertair-universalisme is te vinden in het communautaire gedachtegoed. De Filosoof Charles Taylor, grondlegger van het communitarisme, stelt dat een individu niet op zichzelf kan bestaan, maar dat deze gevormd wordt door zijn omgeving, door dialogen en door erkenning van anderen. Het individu is ingebed in een gemeenschap met gedeelde morele opvattingen. Elke gemeenschap vormt

⁵¹ Bornschier, “Globalization, Cleavages, and the Radical Right”.

⁵² Flanagan en Lee, “The New Politics, Culture Wars,” 237, 238.

⁵³ Barry in Sarah Song, “Multiculturalism,” Stanford Encyclopedia of Philosophy, laatst gewijzigd September 9, 2020, <https://plato-stanford-edu.proxy.library.uu.nl/entries/multiculturalism/>.

⁵⁴ Herbert Kitschelt, “Diversification and Reconfiguration of Party Systems in Postindustrial Democracies,” *Europäische Politik*, nr. 3 (2004), 1-23: 2; Flanagan en Lee, “The New Politics, Culture Wars and the Authoritarian-Libertarian Value Change in Advanced Industrial Democracies,” 238.

daarmee zijn eigen gedeelde cultuur, tradities en waarden.⁵⁵ Het idee van universele principes vormt voor het communitarisme dan ook een bedreiging voor de gemeenschap en haar uniciteit.⁵⁶

De nadruk op gemeenschap en het bestaan van een gedeelde cultuur vormen de basisbeginselen van het communitarisme. Vanuit dit fundament wordt echter op twee verschillende manieren geredeneerd. Waar in de bestaande literatuur alleen wordt gesproken over het ‘traditionalistisch-communitarisme’⁵⁷, wordt in dit onderzoek een verdere onderverdeling gemaakt met het ‘egalitair-communitarisme’. Zoals hieronder besproken zal worden, blijkt dat er een fundamenteel verschil tussen beide interpretaties van het communitarisme is.

2.2.2.1 Traditionalistisch-communitarisme

Vanaf de jaren negentig vormde het traditionalistisch-communitarisme een tegenreactie op de toenemende nadruk die kwam te liggen op de autonomie van het individu. Het legde juist de nadruk op het ‘wij’ en ‘de ander’ in plaats van het ‘ik’.⁵⁸ Hiermee werd het de tegenhanger van het libertair-universalistische gedachtegoed. Essentieel is het ‘traditionalistische’ element van deze stroming, waarbij tradities en een gedeelde cultuur van een gemeenschap als fundamenteel geacht worden.⁵⁹ Met name bij politieke partijen op het radicaal rechtse spectrum vormt dit idee de kern van de politieke agenda. Deze partijen zien het belang in van het vormen van een collectieve identiteit, vaak gebaseerd op nationaliteit en/of identiteit, en pleiten voor het recht

⁵⁵ Charles Taylor, *Multiculturalism: examining the politics of recognition*, (Princeton: Princeton University Press, 1994).

⁵⁶ Bornschier, “Globalization, Cleavages, and the Radical Right”.

⁵⁷ Onder andere in Bornschier, *Cleavage Politics and the Populist Right* & Kriesi et al., “Globalization and the transformation of the national political space,” wordt gesproken over traditionalistisch-communitarisme. Wouter van der Brug en Joost van Spanje, “Immigration, Europe and the ‘new’ cultural dimension,” *European Journal of Political Research* 48, nr. 3 (2009): 309-334, rekenen ook ‘autoritair-communitarisme’ onder dezelfde noemer.

⁵⁸ Bornschier, “Globalization, Cleavages, and the Radical Right,” 1-2.

⁵⁹ Flanagan en Lee, “The New Politics, Culture Wars,” 238.

om deze te behouden en te beschermen.⁶⁰ Binnen deze stroming vormen andere gemeenschappen en culturen in een samenleving dan ook een bedreiging voor de eigen gemeenschap.⁶¹ Er is dus sprake van een intolerante houding jegens andere culturen en er wordt gepleit voor een homogene nationale cultuur.⁶²

2.2.2.2 Egalitair-communitarisme

In de literatuur over de culturele dimensie wordt geen onderscheid gemaakt tussen het traditionalistisch- en egalitair-communitarisme. In dit onderzoek is dit verschil echter van groot belang om te introduceren. Niet in de laatste plaats om recht te doen aan het gedachtegoed van Taylor. De grondlegger van het communitarisme pleit zelf immers voor een samenleving waarin niet alleen gelijke kansen, maar ook een gelijke positie van verschillende culturele minderheden gerealiseerd wordt.⁶³ Oftewel een egalitaire samenleving waarin ruimte is voor pluralisme en heterogeniteit in tegenstelling tot het traditionalistisch-communautaire gedachtegoed.

Taylor stelt dat de basisbeginselen van het communitarisme, het belang van de gemeenschap en een gedeelde cultuur, juist vragen om het toekennen van *dezelfde* status aan alle culturen in een samenleving. Hiermee sluit Taylor zich aan bij het cultuurrelativisme, wat voor gelijkwaardigheid van verschillende culturen pleit.⁶⁴ Een belangrijk aandeel in dit debat levert de filosoof met de ‘politiek van erkenning’. Uit de veronderstelling dat de identiteit wordt gevormd in relatie tot de ander, volgt de aanname dat het individu afhankelijk is van de

⁶⁰ Bornschie, “Globalization, Cleavages, and the Radical Right,” 1-3.

⁶¹ Paul Sniderman en Louk Hagendoorn, *When ways of life collide: Multiculturalism and Its Discontents in the Netherlands* (Princeton: Princeton University Press, 2007), 20.

⁶² Scholten en Holzacker, “Bonding, bridging and ethnic minorities in the Netherlands”, 84; Flanagan en Lee, “The New Politics, Culture Wars,” 238.

⁶³ Taylor, *Multiculturalism*.

⁶⁴ Fermin, “Nederlandse politieke partijen over minderhedenbeleid 1977-1995,” 166.

erkenning van anderen. Het niet (of verkeerd) erkennen van de identiteit van de ander zou volgens Taylor zelfs een vorm van onderdrukking zijn.⁶⁵

De erkenning van het individu en zijn of haar uniciteit en waardigheid ligt daarmee aan de basis van de liberale democratie.⁶⁶ Deze erkenning is gebaseerd op het universalistisch idee van gelijkwaardigheid van elk individu. Echter, wat hier paradoxaal genoeg uit voortvloeit, leidt tot het fundament van het communautaire gedachtegoed: de gemeenschap. De politiek van erkenning heeft daarom volgens Taylor geleid tot de politiek van verschil.⁶⁷ Waar het eerste vraagt om een identiek pakket aan rechten en vrijstellingen voor elk individu, vraagt het laatste om het erkennen van de unieke waardigheid van het individu of de groep. Daarom pleit de filosoof voor een actieve rol van de overheid bij het erkennen van culturele minderheden. Door institutionele erkenning van minderheden zullen basisrechten van groepsleden beter en actiever beschermd worden en kan ook voorzien worden in speciale behoeften van deze leden.⁶⁸

Het communitarisme zoals bedoeld door Taylor verschilt dus wel degelijk met het communitarisme zoals in de paragraaf hierboven is besproken. Beide visies leggen de nadruk op het belang van de gemeenschap, maar vanuit datzelfde uitgangspunt worden andere conclusies getrokken. Voor het traditionalistisch-communitarisme geldt dat er één dominante gemeenschap is en dat deze beschermt dient te worden, terwijl er in het egalitair-communitarisme juist plaats is voor verschillende gemeenschappen die naast elkaar kunnen leven.

2.3 Perspectieven op integratie

Vanuit deze politiek-filosofische visies op samenleven komen verschillende perspectieven op integratie tot stand: multiculturalisme, assimilatie en universalisme. Hierbij spelen de begrippen

⁶⁵ Taylor, *Multiculturalism*, 25-27.

⁶⁶ Rockefeller in Taylor, *Multiculturalism*, 9.

⁶⁷ Taylor, *Multiculturalism*, 38.

⁶⁸ *Ibid.*, 8.

bonding en *bridging* van socioloog Robert Putnam een belangrijke rol. *Bonding* duidt op de sociale cohesie van individuen binnen een groep, terwijl *bridging* gaat over de verbinding tussen het individu en andere culturele gemeenschappen. Waar het individu zich bij *bonding* naar binnen keert, is de houding bij *bridging* juist naar buiten gekeerd.⁶⁹

2.3.1 Multiculturele samenleving

In de Nederlandse politiek is veel gesproken over de ‘multiculturele samenleving’. Waar het in de jaren tachtig en negentig door veel partijen als ideale en politiek-correcte samenlevingsvorm werd beschouwd, kwam het idee rond de eeuwwisseling onder vuur te liggen.⁷⁰ Multiculturalisme als integratiemodel staat volgens Scholten en Holzacker voor een integratie waarbij *bonding* binnen culturele minderheden, oftewel de emancipatie van minderheden, en *bridging* naar andere gemeenschappen plaatsvindt.⁷¹ In plaats van verschillen worden juist overeenkomsten tussen groepen benadrukt. Het concept vindt zijn oorsprong in de egalitair-communautaire stroming, waarin gepleit wordt voor het erkennen van en ruimte bieden aan pluralisme en culturele diversiteit. Het grote vraagstuk van de multiculturele samenleving is echter: hoeveel en welke culturele verscheidenheid mag worden toegestaan in het publieke domein?⁷²

Voorstanders van een multiculturele samenleving baseren zich op de ‘politiek van erkenning’ van Taylor. Multicultureel beleid heeft als doel om eerlijke voorwaarden voor integratie van culturele minderheden te scheppen. Dit gaat verder dan alleen het behoud en erkenning van identiteit zoals Taylor stelt. Het gaat ook over gelijke economische participatie en politieke macht.⁷³ Voorstanders hebben juist kritiek op het feit dat de klassiek liberale

⁶⁹ Scholten en Holzacker, “Bonding, bridging and ethnic minorities in the Netherlands”, 83.

⁷⁰ Bloemraad en Wright, “Utter Failure or Unity out of Diversity,” 293.

⁷¹ Scholten en Holzacker, “Bonding, bridging and ethnic minorities in the Netherlands”, 84.

⁷² Jan Willem Duyvendak, Trees Pels en Rally Rijkschroeff, “A multicultural paradise? The cultural factor in Dutch integration policy,” *ECPR Conference 3* (September 2005), 1-15: 3.

⁷³ Song, “Multiculturalism”.

gedachte uitgaat van gelijke behandeling en niet van gelijke uitkomsten.⁷⁴ Zij stellen dat door deel uit te maken van een culturele minderheid, leden automatisch van doen hebben met ‘niet gekozen ongelijkheid’.⁷⁵ Minderheden hebben zelf niet gekozen voor hun positie als minderheid en zijn daarmee benadeeld ten opzichte van de dominante of meerderheidscultuur. De politiek van verschil gaat in tegen tweederangs burgerschap van minderheden.⁷⁶ Kymlicka betoogt daarom dat minderheden gecompenseerd moeten worden door de overheid door ‘groepsgeïdentificeerde rechten’ toe te passen.⁷⁷

2.3.2 Assimilatie

Tegenstanders van het multiculturalisme als integratiemodel stellen dat een multiculturele samenlevingsvorm culturele isolatie en segregatie bevordert. Ook zou een gevoel van nationale identiteit hierdoor ondermijnd worden, wat op zijn beurt weer het functioneren van de verzorgingsstaat zou aantasten. Daarnaast heeft deze samenlevingsvorm als risico dat er illiberale en non-westerse waarden toegestaan en bevorderd worden.⁷⁸

De tegenhanger van het multiculturalisme wordt gevormd door het idee van assimilatie. Het ideaalbeeld van integratie is hierbij dat leden van minderheidsgroepen *bridgen* met de meerderheidscultuur en dat er *bonding* van de nationale gemeenschap als geheel plaatsvindt. Assimilatie wordt geassocieerd met het idee van de natiestaat, waarbij een samenleving slechts ruimte biedt voor één dominante cultuur. Van culturele minderheden wordt daarom geëist dat zij zich volledig aanpassen aan de dominante gemeenschap.⁷⁹ Deze visie op integratie valt dan ook samen met het traditionalistisch-communautaire gedachtegoed, waarin het behouden en beschermen van één gedeelde cultuur centraal staat.

⁷⁴ Bloemraad en Wright, "Utter Failure or Unity out of Diversity," 296.

⁷⁵ Song, "Multiculturalism". Letterlijk: *unchosen inequality*.

⁷⁶ Taylor, *Multiculturalism*, 39.

⁷⁷ Will Kymlicka in Song, "Multiculturalism". Letterlijk: *group-differentiated rights*.

⁷⁸ Bloemraad en Wright, "Utter Failure or Unity out of Diversity," 293.

⁷⁹ Scholten en Holzacker, "Bonding, bridging and ethnic minorities in the Netherlands", 84.

2.3.3 Universalisme

Tot slot is het universalistische perspectief op integratie relevant voor dit onderzoek. Dit model vloeit logischerwijs voort uit het libertair-universalistische gedachtegoed waar het individu in plaats van de gemeenschap centraal staat. Alhoewel verwacht wordt dat culturele minderheden *bonden* met de nationale gemeenschap, is dit alleen op economisch en politiek gebied en niet zozeer op sociaal-cultureel vlak.⁸⁰ Er wordt dus niet gepleit voor een aanpassing van nieuwkomers⁸¹ aan de tradities en cultuur van de ontvangende samenleving. Wel pleit het universalistische integratiemodel voor een egalitaire wijze van samenleven, echter wordt dit anders geïnterpreteerd dan bij het egalitair-communitarisme. Waar deze laatstgenoemde pleit voor gelijke uitkomsten, stelt het liberaal-universalisme dat er enkel gelijke kansen aan individuen geboden moeten worden.⁸² Het individu is middels actief burgerschap zelf verantwoordelijk voor de verdere uitwerking van deze gelijke kansen.⁸³

2.4 Christendemocratische ideologie

Lucardie en Ten Napel definiëren de christendemocratische stroming aan de hand van vier beginselen: gerechtigheid, gespreide verantwoordelijkheid, solidariteit en rentmeesterschap.⁸⁴ Hierbij dient het christelijk geloof als inspiratie voor het handelen.⁸⁵ De grondslag van christendemocratische partijen wordt gevormd door een politieke overtuiging die indirect op de Bijbel gebaseerd is en zich richt op de gehele samenleving. Dit in tegenstelling tot confessionele

⁸⁰ Ibid., 84, 93.

⁸¹ In dit onderzoek wordt de term 'nieuwkomers' gebruikt om daarmee op een neutrale wijze te verwijzen naar de groep niet-Westerse migranten, asielzoekers en vluchtelingen. Soms zal de term 'vluchteling' gebruikt worden, om waar nodig onderscheid te maken tussen de andere twee groepen nieuwkomers.

⁸² Bolkestein, *Woorden hebben hun betekenis*, 185-186.

⁸³ Scholten en Holzacker, "Bonding, bridging and ethnic minorities in the Netherlands", 93.

⁸⁴ Anthonie Lucardie en Hans-Martien Ten Napel, "Van confessioneel naar liberaal-conservatief?" in *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 1992*, ed. Gerrit Voerman (Groningen: DPPN, 1993), 57.

⁸⁵ Gerrit Voerman, *De conjunctuur van de macht: Het Christen Democratisch Appèl, 1980-2010* (Amsterdam: Boom, 2011), 17.

partijen, zoals de SGP, die zich direct baseren op de Bijbel en zich specifiek richten tot bepaalde kerkgenootschappen.⁸⁶

Volgens Voerman zien christendemocraten de maatschappij als *gemeinschaft*, een verbonden en saamhorige gemeenschap, en niet als *gesellschaft*, een maatschappij waarin emancipatie van het individu centraal staat. Dit is het gevolg van het verzet van de christendemocratie tegen het individualistische mensbeeld en het geloof in de ‘maakbare’ en geëmancipeerde samenleving van sociaaldemocraten en liberalen.⁸⁷ Voerman en Lucardie stellen echter dat het verzet van de christendemocraten tegen het individualisme een illusie is. De (post)moderne mens heeft volgens hen niet meer de keuze tussen collectivisme of individualisme, maar alleen tussen ‘*sociaal en asociaal individualisme*’.⁸⁸

Waar Voerman en Voerman en Lucardie echter aan voorbij lijken te gaan is het concept van ‘sociaal-personalisme’ wat een belangrijke rol speelt in de christendemocratische ideologie.⁸⁹ Het sociaal-personalisme stelt dat het individu zijn vrijheden, idealen en verantwoordelijkheden slechts kan ontplooien in relaties met anderen.⁹⁰ Het idee komt voort uit het Bijbelse principe van rentmeesterschap. De mens is verantwoordelijk voor Gods schepping en moet zich dus niet enkel bezighouden met de ontplooiing van zichzelf, maar ook met het creëren van een betere en rechtvaardigere wereld. Het sociaal-personalisme roept daarbij op om solidair te zijn tegenover de medemens, zij het vriend of vijand. Gespreide verantwoordelijkheid wordt als oplossing gezien, waarbij verantwoordelijkheid niet alleen bij de overheid, maar ook bij de burger ligt.⁹¹ Met het sociaal-personalisme vindt de

⁸⁶ Lucardie en Ten Napel, “Van confessioneel naar liberaal-conservatief?” 54-56.

⁸⁷ Voerman, *De conjunctuur van de macht*, 17.

⁸⁸ Gerrit Voerman en Anthonie Lucardie, “Ideologie en individualisering: de grondslagen-discussie bij CDA, PvdA en VVD,” *Beleid & Maatschappij* no. 1 (1992), 31-41: 32.

⁸⁹ Voerman, *De conjunctuur van de macht*; Voerman en Lucardie, “Ideologie en individualisering”.

⁹⁰ Lucardie en Ten Napel, “Van confessioneel naar liberaal-conservatief?” 58; Frans Andriessen, *Nieuwe wegen, vaste waarden: aanzet tot een strategisch beraad binnen het CDA*, (Den Haag: CDA, 1995), 2.

⁹¹ Guido Dierickx, “Christian democracy and its ideological rivals: an empirical comparison in the low countries,” in *Christian Democracy in Europe*, ed. David Hanley (London: Pinter, 1996), 23.

christendemocratie dus een balans tussen het belang van de gemeenschap enerzijds en de waarde van het individu anderzijds.

2.5 Indicatoren

Zoals in de inleiding al naar voren is gekomen, zal in dit onderzoek de verschuiving van standpunten omtrent immigratie en integratie van het CDA geanalyseerd worden. Om deze verschuiving zichtbaar te maken worden, naar aanleiding van de theoretische basis die in dit hoofdstuk gelegd is, indicatoren van de traditionalistisch- en egalitair-communautaire en libertair-universalistische visie geformuleerd. Deze indicatoren (zie tabel 2) zullen leidend zijn voor het coderingsproces van de primaire bronnen. De realiteit zal uiteraard genuanceerder en minder zwart-wit zijn dan ze volgens deze ideaaltypen lijkt. Het is voor dit onderzoek echter waardevol om vanuit deze ideaaltypen naar de werkelijkheid te kijken, omdat daarmee de positionering en verschuiving door de tijd heen binnen de culturele dimensie van het CDA nauwkeuriger geduid kan worden. Het staat buiten kijf dat er verschillende interpretaties mogelijk zijn van de drie stromingen. Hieronder zal daarom beargumenteerd worden waarom voor de indicatoren uit tabel 2 gekozen is.

In dit hoofdstuk is de traditionalistisch-communautaire visie gekoppeld aan het assimilatie-perspectief op integratie. Een politieke partij die instemt met deze visie zal daarom pleiten voor beleid dat gericht is op de gemeenschap in plaats van het individu. Er is hierbij sprake van één dominante cultuur waaraan culturele minderheden zich dienen aan te passen. Om deze integratie te doen slagen zal daarom sprake zijn van hoge inburgeringseisen, waarbij volledige sociaal-culturele aanpassing de boventoon voert. Het immigratiebeleid zal, ter bescherming van de dominante cultuur, terughoudend zijn in het toelaten van nieuwkomers. Daarom wordt er gepleit voor een restrictief grensbeleid, is het uitzettingsbeleid streng en wordt

opvang in de regio als oplossing gezien.⁹² Hierbij wordt nationaal beleid, in plaats van internationale samenwerking, als leidend gezien.⁹³

Vanuit de egalitaire-communautaire visie wordt gepleit voor een multicultureel perspectief op integratie. Uit het cultuurrelativisme volgt dat de overheid zich actief inzet om de gelijkwaardigheid en gelijke behandeling van culturen te bewaken. De integratie van nieuwkomers is dan ook niet gebonden aan strikte inburgeringseisen, omdat deze niet streeft naar volledige aanpassing en het opgeven van de eigen cultuur. Juist de pluriformiteit en verschillen in culturele identiteit mogen volgens dit gedachtegoed een plaats hebben in de samenleving. Immigratie wordt dan ook als fundamenteel mensenrecht gezien, wat niet alleen voor vluchtelingen, maar ook voor arbeidsmigranten geldt.⁹⁴ Daarom zal vanuit deze visie voor een open grensbeleid en ruime opvang van vluchtelingen gepleit worden.

Tot slot wordt binnen het libertair-universalistische gedachtegoed de nadruk gelegd op het individu. Politieke partijen die vanuit deze visie redeneren, sluiten zich aan bij het universalistische integratieperspectief en pleiten daarmee voor gelijke kansen en actief burgerschap. Ook zal de nadruk bij de partijstandpunten liggen op de economische en politieke positie van minderheden, het sociaal-culturele aspect speelt een minder aanwezige rol. Het immigratiebeleid zal in de praktijk niet veel verschillen van het egalitair-communautaire idee, echter zijn de achterliggende motieven wel fundamenteel anders. Waar het egalitair-communitarisme redeneert vanuit het belang van internationale solidariteit, ziet het libertair-universalisme de vrijheid van het individu als fundamentele reden voor een coulant immigratiebeleid.⁹⁵ Dit laat zien dat de stromingen overlap kunnen vertonen, ondanks hun verschillende filosofische fundamenten. Ook dient hierbij benoemd te worden dat politieke

⁹² Met opvang in de regio wordt bedoeld dat de asielzoeker of vluchteling in de buurt van het land van herkomst wordt opgevangen.

⁹³ Kriesi et al., "Globalization and the transformation of the national political space," 933-934.

⁹⁴ Odmalm en Bale, "Immigration into the Mainstream," 368-369.

⁹⁵ Odmalm en Bale, "Immigration into the Mainstream," 368-369.

partijen in de werkelijkheid niet primair aan één specifieke stroming vast zullen houden, maar dat ze zich bewegen tussen de verschillende aspecten van de drie ideaaltypen en deze combineren.

	Traditionalistisch-communitarisme	Egalitair-communitarisme	Libertair-universalistisch
Integratie	Assimilatie - Pro gemeenschap - Eén dominante cultuur - <i>Bonding</i> binnen nationale gemeenschap (nationale identiteit benadrukken) - Hoge inburgeringseisen - Sociaal-culturele aanpassing	Multiculturalisme - Pro gemeenschap - Culturen zijn gelijk - Culturele diversiteit - <i>Bridging</i> met andere groepen - <i>Bonding</i> binnen culturele groep (emancipatie van minderheden) - Creëren van gelijke uitkomsten - Lage(re) inburgeringseisen	Universalisme - Pro individu - Creëren van gelijke kansen - Actief burgerschap - Economische en politieke integratie - Rol overheid beperken
Immigratie	- Restrictief grensbeleid - Streng uitzettingsbeleid - Opvang in de regio - Weigeren van economische migranten - Nationaal beleid	- Rechtvaardiging door solidariteit - Open grensbeleid - Opvang van vluchtelingen - Toestaan arbeidsmigranten - Naleven internationale verdragen	- Rechtvaardiging door individuele vrijheid - Open grensbeleid - Opvang van vluchtelingen - Toestaan en bevorderen arbeidsmigratie - Europese samenwerking

Tabel 2 Indicatoren voor het traditionalistisch-communitarisme, egalitair-communitarisme en libertair-universalisme in relatie tot standpunten met betrekking tot integratie en immigratie.

Hoofdstuk 3 – De politisering van het migratiedebat

In 2002 was er volgens fractievoorzitter Maxime Verhagen sprake van een ‘politieke aardverschuiving’.⁹⁶ Met 26 zetels kwam de extreemrechtse partij LPF vanuit het niets de Kamer binnen, waardoor het politieke landschap ingrijpend veranderde. De paarse partijen, PvdA en VVD, leden een ongehoord verlies, wat niet alleen de LPF, maar ook het CDA ten goede kwam. De christendemocraten werden bijna overal in het land de grootste partij en behaalden in totaal 43 zetels.⁹⁷ Na onderhandelingsgesprekken trad het CDA eind juli 2002 samen met VVD en LPF onder leiding van minister-president Jan-Peter Balkenende aan.⁹⁸

Zoals in de inleiding al genoemd is, vormt de opkomst van Fortuyn en de verkiezingszege van LPF een kentering in het debat omtrent integratie en immigratie. De taboesfeer was doorbroken en het migratiedebat stond bovenaan de politieke agenda. Daarom vormt dit moment het startpunt van de analyse. In de analyse van deze turbulente periode zal de tweede deelvraag beantwoord worden, namelijk: hoe positioneert het CDA zich tijdens en na de opkomst van LPF binnen het migratiedebat in 2002 en 2003?

Er wordt in dit hoofdstuk aandacht besteed aan drie cruciale momenten. Allereerst de kritiek op de multiculturele samenlevingsvorm van Balkenende nog vóór de verkiezingen van 2002. Ten tweede analyseer ik het CDA ten tijde van haar positie als regeringspartij in Balkenende I, waarin het debat over waarden en normen een grote rol speelde. Tot slot wordt besproken hoe de partij zich na de val van Balkenende I herpositioneerde in het migratiedebat. Hierbij spelen de publicatie van het rapport ‘Investeren in integratie’ door het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA en het regeerakkoord van Balkenende II een belangrijke rol.

⁹⁶ T4 (zie bijlage 1 voor bronvermelding van de primaire bronnen).

⁹⁷ Joop Hippe, Anthonie Lucardie en Gerrit Voerman, “Kroniek 2002. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 2002.” In *Jaarboek 2002 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen: DNPP, 2004), 29-31.

⁹⁸ Kroeger, *Tand des tijds*, 157.

3.1 Balkenende en de multiculturele samenleving

In een lezing aan jonge leden van het CDA, ‘de Dertigers’, in januari 2002, ruim voor de Kamerverkiezingen, sprak CDA-lijsttrekker Jan-Peter Balkenende⁹⁹ zich openlijk uit over de beperkingen van de multiculturele samenleving.¹⁰⁰ Doordat de politiek en media zich volgens hem lange tijd kritiekloos hadden opgesteld, beperkte het migratiedebat zich tot een discussie over instrumenten, procedures en beleid. Een gesprek over gedeelde normen en waarden kwam hierdoor nooit aan bod en dat was volgens hem kwalijk. Hierdoor bleven structurele oorzaken onderbelicht en bleven problemen onopgelost. Balkenende stelde dat de oorzaak hiervan lag in het feit dat de Nederlandse overheid een ‘verwarrend beeld’ had afgegeven aan nieuwkomers.¹⁰¹ Impliciet legde hij hier de schuld bij de Paarse kabinetten die in de voorgaande jaren een gedoogbeleid voerden als het ging om integratie.

Balkenende zette zich eerder al af tegen het cultuurrelativisme¹⁰² en voegde daar in zijn toespraak¹⁰³ aan toe dat het relativiseren had geleid tot ‘een grote mate van begrip voor en ook acceptatie van afwijkend gedrag’. Te lang zou het signaal zijn afgegeven dat ‘moraal tot het privéterrein behoort’, zonder dat duidelijk was welke verantwoordelijkheden burgers ten opzichte van elkaar en van de samenleving droegen. De oplossing van dit probleem zag Balkenende in het creëren van ‘helderheid en duidelijkheid over de waarden en normen van onze rechtsstaat’. Hij pleitte voor een samenleving waarin meer aandacht werd besteed aan verbindende normen en waarden. Een gemeenschappelijk gedeelde cultuur zag hij immers als het fundament van een goed functionerende samenleving. Integratie van nieuwkomers moest daarom niet alleen gaan om sociaal-economische integratie, maar ook om sociaal-culturele

⁹⁹ Balkenende was in de jaren tachtig medewerker van het Wetenschappelijk Instituut van het CDA. In 1998 werd hij Tweede Kamerlid voor de partij. Op 1 oktober 2001 volgde hij Jaap de Hoop Scheffer op als fractievoorzitter. Kort daarna werd de nog redelijk onbekende politicus gekozen als nieuwe lijsttrekker. Uit: Voerman, *De conjunctuur van de macht*, 95.

¹⁰⁰ T1

¹⁰¹ T1

¹⁰² TV-B

¹⁰³ T1

aanpassing. De multiculturele samenleving was hierbij volgens hem ontoereikend, omdat deze slechts ‘een optelsom van naast elkaar bestaande culturen’ behelsde. Sterker nog, de lijsttrekker stelde dat het naast elkaar bestaan van culturen in de Nederlandse samenleving een bron van conflict zou kunnen zijn. De multiculturele samenleving was volgens hem ‘dus niet iets om naar te streven’.¹⁰⁴

Deze kritiek op het concept van de multiculturele samenleving van Balkenende is opvallend omdat de partij hiermee een nieuw geluid liet horen. Waar de partij in de jaren negentig nog als ‘multiculturele partij bij uitstek’ bestempeld kon worden, zette zij zich vanaf 2002 sterk af tegen dit idee (Van der Burg et al., 2009, p. 21). Met deze kritiek lijkt het achteraf bezien alsof het CDA zich wilde voegen naar het gedachtegoed van Fortuyn. Echter, de CDA-partijleider kon ten tijde van de toespraak nog niet weten dat Fortuyn enkele weken later zijn verkiezingscampagne zou voeren rond dit thema. De lezing van Balkenende duidt Kroeger dan ook als een antithetische positionering tegenover de filosofie van de linkse en rechtse partijen en niet als een afstemming met het gedachtegoed van Fortuyn.¹⁰⁵

3.2 Focus op waarden en normen

Na een tumultueuze periode waarin Fortuyn werd vermoord en enkele dagen later de Kamerverkiezingen plaatsvonden, bereikte het CDA een coalitieakkoord met LPF en VVD. Samen vormden zij vanaf juli 2002 het kabinet Balkenende I.¹⁰⁶ In deze periode zette het CDA de lijn voort die Balkenende eerder dat jaar introduceerde. Kort gezegd was zijn standpunt dat de Nederlandse samenleving leed onder een gebrek aan verbondenheid en het ontbreken van een gedeelde cultuur. De partij zag de oorzaak niet alleen in de toename van het aantal culturen

¹⁰⁴ T1

¹⁰⁵ Kroeger, *Tand des tijds*, 116.

¹⁰⁶ Kabinet Balkenende I was echter geen lang leven beschoren en viel door interne onrust bij de LPF na drie maanden. In deze paragraaf wordt daarom ook de demissionaire periode van Balkenende I meegenomen.

in Nederland, maar ook in het ‘doorgeschoten’ individualisme.¹⁰⁷ Hier kwam bij dat er in de voorgaande jaren enkel aan de verbetering van de sociaal-economische positie van etnische minderheden was gewerkt en niet aan de sociaal-culturele positie. Hierdoor was men ‘vergeten dat mensen zich ook verbonden moeten weten met de samenleving’, aldus CDA-Kamerlid Sterk.¹⁰⁸

Om een verbonden samenleving te creëren pleitte de partij voor een integratieproces waarbij zowel de samenleving als nieuwkomers zich in zouden zetten. ‘Een leefbare samenleving staat of valt met gemeenschappelijke inzet’, aldus Verhagen.¹⁰⁹ Het CDA hamerde in deze periode daarom voortdurend op het belang van verantwoordelijkheid van beide partijen. Integratie was immers ‘een zaak van ons allemaal’. Het betekende dus ook niet ‘het kritiekloos opgaan van nieuwe Nederlanders in de Nederlandse samenleving’. Integratie werd door de partij gezien als ‘het betrekken bij en zo nodig kritisch deelnemen aan de samenleving’.¹¹⁰ Ook in het regeerakkoord van Balkenende I komt deze visie naar voren. Niet assimilatie, maar integratie ‘met behoud van pluriformiteit’ werd het beoogde doel van integratiebeleid.¹¹¹

Balkenende pleitte daarom op het partijcongres voor het opstellen van ‘duidelijke spelregels’ en het inperken van de vrijheid van het individu ten behoeve van een betrokken en verbonden samenleving.¹¹² Hier komt het sociaal personalistische mensbeeld van de christendemocratie duidelijk naar voren. Door de mens als sociaal wezen te zien, redeneerde de partij dat de politiek niet het individu centraal moest stellen, maar dat zij ruimte diende te geven aan mensen die relaties aangaan. Als het gaat om integratie en samenleven zag het CDA in deze periode de taak van de overheid om morele grenzen te stellen en deze te bewaken.¹¹³ Concreet

¹⁰⁷ Aldus CDA-Kamerlid Mirjam Sterk in H3.

¹⁰⁸ H3

¹⁰⁹ H1

¹¹⁰ Alle citaten van Kamerlid Sterk in H3

¹¹¹ RA

¹¹² T5

¹¹³ Balkenende in T2

betekende dit dat een belangrijke rol in de integratie was weggelegd voor maatschappelijke verbanden in de vorm van (religieuze) ‘zelforganisaties’ van culturele minderheden.¹¹⁴ Deze zelforganisaties konden volgens de partij fungeren als spreekbuis voor hun achterban. Hiermee toont het CDA een visie op integratie waarbij emancipatie in eigen kring een belangrijke rol speelde.

3.3 Investeren in integratie

In maart 2003, ten tijde van het demissionaire kabinet Balkenende I, publiceerde het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA het rapport ‘Investeren in integratie’. De auteurs van het rapport deden een beroep op de verantwoordelijkheid van zowel de ontvangende samenleving als de nieuwkomer. Enerzijds pleitten ze ervoor dat de Nederlandse samenleving meer moest investeren in mensen. Een veeleisend beleid vergde namelijk ‘gerichte en structurele investeringen’ van het ontvangende land, zoals het ter beschikking stellen van faciliteiten.¹¹⁵ Anderzijds betekende dit dat immigranten ‘heel wat werk’ zouden moeten verzetten en dat ze zelf bereid moesten zijn een bijdrage aan de samenleving te leveren.¹¹⁶ Er werd niet alleen voor een veeleisender integratiebeleid gepleit, maar ook voor meer aandacht voor sociaal-culturele integratie. Immers: ‘de culturele afstand of juist nabijheid is van eminente betekenis voor integratie’.¹¹⁷ Het standpunt om hogere inburgeringseisen te verbinden aan integratie was iets wat het CDA, en vele andere partijen, in deze periode veelvuldig laten horen. ‘Inburgering van nieuwkomers is niet langer een inspanningsverplichting, maar een resultaatverplichting’, zo stelde de partij in haar verkiezingsprogramma.¹¹⁸

¹¹⁴ Sterk in H3

¹¹⁵ R, zie p. 101, 123

¹¹⁶ R, zie p. 14, 123

¹¹⁷ R, zie p. 108, 109

¹¹⁸ VP, zie p. 68

Daarnaast komt in dit rapport duidelijk naar voren welke spanningen de partij ervaarde als het ging om het behouden en bevorderen van pluriformiteit enerzijds en het respecteren en erkennen van de kernwaarden van de rechtsstaat anderzijds. Vanuit de christendemocratische ideologie is pluriformiteit ‘een onopgeefbaar goed’. De mogelijkheid dat mensen hun levensbeschouwing tot uitdrukking kunnen brengen in de maatschappij is binnen deze ideologie nauw verbonden met de waarde van menselijke waardigheid.¹¹⁹ Tegelijkertijd stelden de auteurs dat de Nederlandse rechtsstaat niet cultuurrelativistisch is.¹²⁰ De partij formuleerde een aantal kernelementen die als universele waarden zouden moeten dienen: het erkennen van de uniciteit van het individu, de scheiding van kerk en staat, het recht om via eigen instellingen uitdrukking te geven aan de eigen levensovertuiging, de gelijkwaardigheid van man en vrouw en de gelijkwaardigheid van alle mensen.¹²¹

3.4 Migratiedebat naar de achtergrond

Na de vervroegde verkiezingen van 2003 mocht het CDA opnieuw als winnaar de formatiegesprekken leiden. Dit resulteerde in mei 2003 in het aantreden van de regering Balkenende II bestaande uit de partijen CDA, VVD en D66.¹²² In het regeerakkoord werd het migratiedebat niet meer als het belangrijkste vraagstuk van die tijd gepresenteerd. Ook in het afleggen van de regeringsverklaring besteedde minister-president Balkenende nauwelijks aandacht aan dit thema. Het regeerakkoord benadrukte met name het belang van strengere toelatingseisen en het streven naar een gemeenschappelijk Europees asiel- en migratiebeleid.¹²³ Het debat over normen en waarden, waar het CDA altijd voor pleitte, verdween in deze periode naar de achtergrond. PvdA-partijleider Wouter Bos reageerde dat Balkenende hiermee ‘vooral

¹¹⁹ R, zie p. 12

¹²⁰ Cultuurrelativisme houdt in dat voor iedereen dezelfde normen en waarden gelden ongeacht de culturele achtergrond.

¹²¹ R, zie p. 46, 47

¹²² LPF verdween met een verlies van 18 zetels in deze periode naar de achtergrond.

¹²³ RA, zie p. 11

stoere taal' sprak over hoe voorkomen moest worden dat nog meer mensen Nederland binnen zouden komen, maar dat de kwestie over het integratiebeleid vermeden werd.¹²⁴

3.5 Deelconclusie

De deelvraag voor dit hoofdstuk luidde: hoe positioneert het CDA zich tijdens en na de opkomst van LPF binnen het migratiedebat in 2002 en 2003? In eerste instantie was de partij voorstander van de multiculturele samenleving en pleitte zij voor culturele pluriformiteit. Echter, nog voor de verkiezingen van 2002 sloeg de partij een nieuwe weg in en keerde het zich tegen het multiculturele-beleid van de Paarse kabinetten. Alhoewel de partij zelf geen alternatief model van samenleven voorstelde, legde zij wel de nadruk op de discussie over normen en waarden. Het CDA wilde de vormgeving van de moraal van burgers uit de privésfeer halen en deze in het publieke domein plaatsen om daarmee tot een gedeelde cultuur te komen. Zij liet hiermee haar voorkeur blijken voor een universeel pakket van normen, waarden en verantwoordelijkheden die voor alle Nederlanders zou moeten gelden en dus ook voor nieuwkomers. De eerste stap richting het universalisme was daarmee gezet. Van een libertaire visie kan echter in deze periode niet gesproken worden, omdat het CDA zich juist verzette tegen het zogenaamd 'doorgesloten' individualisme.

Logischerwijs zou deze universalistische kijk op normen en waarden geleid moeten hebben tot een integratie van nieuwkomers gebaseerd op emancipatie door gezamenlijke ontwikkeling. Immers: gelijke normen en waarden voor elk individu pleiten voor een gelijke behandeling van individuen voor de wet. Dit was voor de standpunten van het CDA echter niet het geval. Het CDA benadrukte namelijk in deze periode het belang van zelforganisaties bij de integratie van nieuwkomers. Hiermee zou bonding in de eigen kring gefaciliteerd en bevorderd moeten worden, wat past binnen de multiculturele visie op integratie. Waar de partij enerzijds

¹²⁴ H4

een universalistisch pleidooi hield voor een gedeelde cultuur, pleitte zij in de praktijk dus nog voor het multiculturele idee van de emancipatie van minderheden afkomstig uit het egalitair-communautair gedachtegoed.

Ook zijn er in de loop van deze periode kenmerken van het traditionalistisch-communitarisme te identificeren in de opvattingen van het CDA. Het inburgeringsbeleid veranderde van een inspanningsverplichting, naar een resultaatsverplichting voor de nieuwkomer. Dit betekende dat de partij hogere inburgeringseisen stelde en dat de rechten en plichten van nieuwkomers toenamen. Ook binnen het immigratiebeleid werd voor strengere grens- en toelatingseisen gepleit. Deze visie op immigratie werd zelfs bestendigd in het regeerakkoord van Balkenende II. Dit stringentere beleid leverde spanningen op met de christendemocratische ideologie van de partij. Het zou leiden tot het uitsluiten van culturele diversiteit, wat op gespannen voet stond met het beschermen van pluriformiteit en menselijke waardigheid.

Kortom, de herpositionering van het CDA ten tijde van de opkomst van Fortuyn verliep niet zonder slag of stoot. Waar de partij in eerste instantie een duidelijk standpunt innam ten gunste van het multiculturalisme en het egalitair-communitarisme, raakte zij na de verwerping van deze visie ideologisch gedesoriënteerd. Sporen van het egalitair-communautaire gedachtegoed bleven in de praktijk zichtbaar. Ook zette de partij een eerste stap in de richting van zowel het universalisme als het traditionalistisch-communitarisme. Van een eenduidige visie die in lijn was met de christendemocratische wortels van de partij was in deze periode nog geen sprake. Een zoektocht naar een adequate positionering binnen het migratiethema was begonnen.

Hoofdstuk 4 - Regeren met de PVV

Bij de Tweede Kamerverkiezingen van 9 juni 2010 leed het CDA de zwaarste nederlaag in de geschiedenis van de partij. De partij verloor 20 zetels en hield daarmee 21 zetels over. Dit betekende het einde van Balkenende als partijleider, waarna Sybrand van Haersma Buma hem opvolgde.¹²⁵ In het evaluatierapport ‘Verder na de klap’ concludeerde commissie-Frissen dat het verlies verklaard kon worden door een verwaarloosde inhoud, een onuitgesproken profiel en een ‘versteende’ partijcultuur. Er was weinig ruimte geweest voor inhoudelijke vernieuwing, omdat de angst heerste dat dit tot interne onenigheid zou leiden. Waar de partij rond 2002 nog een ‘fris verhaal’ had rondom migratie en integratie, werd discussie over het thema in de jaren daarna te weinig gevoerd. De commissie adviseerde daarom om binnen de partij de discussie aan te wakkeren over burgerschap en identiteit.¹²⁶

In dit hoofdstuk zal de periode van 2010 tot 2012 geanalyseerd worden waarin het CDA regeringspartij is in kabinet Rutte I met onder andere de extreemrechtse Partij Voor de Vrijheid (PVV). De vraag die hier centraal staat luidt: Welke veranderingen in standpunten omtrent migratie en integratie zijn bij het CDA zichtbaar in de periode van 2010 tot 2012?

4.1 Regeren met de PVV

Na de grote verkiezingsnederlaag namen CDA-bestuurders zich in eerste instantie voor om niet mee te regeren, de partij diende immers eerst haar wonden te likken en zich te bezinnen op de toekomst. Toch kwam de partij aan de onderhandelingstafel te zitten, nadat een aantal andere combinaties mislukt waren en werd een samenwerking met de VVD en de PVV als

¹²⁵ Wilco Boom, *De val van Balkenende: wat ging er fout?* (Amsterdam: Nieuw Amsterdam Uitgevers, 2010), 136, 146.

¹²⁶ R, zie p. 45, 62-65. (Zie bijlage 1 voor bronvermelding van de primaire bronnen.)

gedoogpartner een reële optie. De PVV, onder leiding van Geert Wilders, nam geen blad voor de mond als het ging om immigratie. In het verkiezingsprogramma sprak de PVV over een ‘multiculturele nachtmerrie’, ‘lanterfantende moslimimmigranten’ en een ‘volledige immigratiestop’.¹²⁷ Binnen het CDA leidde een mogelijke samenwerking met de extreemrechtse PVV tot intern conflict. Partijprominenten Ab Klink, Kathleen Ferrier en Ad Koppejan waren fel tegenstander van een samenwerking met de PVV, omdat daarmee de gelijkwaardigheid van het individu mogelijk in het geding zou komen.¹²⁸ Ook onder CDA-leden heerste er verdeeldheid. Op het historische partijcongres in de Rijnhal in Arnhem stemde twee derde van de aanwezige leden vóór een samenwerking met de PVV. Dit was ‘ongeveer de slechtst denkbare uitkomst’, aldus Kroeger.¹²⁹ Uiteindelijk gingen de drie partijen met elkaar in zee en werd een gedoogakkoord ondertekend. Dat immigratie in deze periode een belangrijk onderwerp was, blijkt alleen al uit het feit dat het kabinet er een apart beleidsterrein met een eigen minister voor aanstelde. CDA’er Gerd Leers kreeg deze post toegewezen en werd beëdigd als eerste (en laatste) minister voor Immigratie en Asiel.

In het te voeren immigratiebeleid van Rutte I werd ‘ombuiging, beheersing en vermindering van de immigratie’ als primaire doelstelling geformuleerd.¹³⁰ Door de bestaande juridische kaders zoveel mogelijk te benutten, wilden de coalitiepartijen een restrictiever en selectiever migratiebeleid realiseren. Niet alleen het aanscherpen van wet- en regelgeving, maar ook het opzetten van nieuwe informatiesystemen was hierbij nodig. Inburgering op een ‘adequaat niveau’ zou ‘de sleutel tot een volwaardige deelname’ aan de samenleving vormen. Tegelijkertijd werd in dit akkoord gepleit voor een bezuiniging op subsidies voor integratie. Ook zou het kabinet strenger gaan handelen door de verblijfsvergunning in te trekken wanneer

¹²⁷ PVV, “De agenda van hoop en optimisme, een tijd om te kiezen: PVV 2010-2015,” *Verkiezingsprogramma (2010)*: 5-7, 15.

¹²⁸ B1

¹²⁹ Kroeger, *Tand des tijds*, 416.

¹³⁰ RA, zie p. 21

het inburgeringsexamen niet werd gehaald. Dit alles zou moeten leiden tot ‘een zeer substantiële daling van de instroom’. Een belangrijke maatregel in het regeerakkoord was het aanscherpen van de asielprocedures, deze moesten ‘effectief, efficiënt en zorgvuldig’ verlopen. Uit het akkoord blijkt ook dat het kabinet hier veel strenger in wilde gaan handelen en ook de grenzen van de wet op wilde zoeken.¹³¹

4.2 Selectiviteit en voorwaardelijkheid

Voor een restrictiever migratiebeleid pleitte het CDA niet alleen in coalitieverband, maar ook uit het eigen verkiezingsprogramma, de Algemene Politieke Beschouwingen en de begrotingsbehandelingen van het Ministerie van Justitie blijkt dat de partij zich kritischer positioneerde. Twee aspecten vallen hierbij op: allereerst het voornemen van de partij om de asielprocedure aan te passen en ten tweede de nadruk die zij legde op de verantwoordelijkheid van de nieuwkomer.

4.2.1 Het kaf en het koren

‘Het draagvlak voor toelating van vreemdelingen in Nederland’ stond in 2010 volgens het CDA onder druk.¹³² Het verwelkomen van immigranten zou een ‘dure plicht’ zijn en zou de Nederlandse verzorgingsstaat verder onder druk zetten.¹³³ Daarom pleitte de partij voor een selectief migratiebeleid, waarin een scheiding van asielmigratie en arbeidsmigratie strikt noodzakelijk werd geacht.¹³⁴ Dit onderscheid was relatief nieuw en vormde in deze periode een belangrijk onderdeel van de profilering van het CDA. Kamerlid Raymond Knops stelde dat er bij asielaanvragen ‘veel kaf tussen het koren zit’.¹³⁵ Daarom zou het CDA samen met VVD en

¹³¹ Alle citaten uit deze alinea zijn afkomstig uit RA, zie p. 21, 22.

¹³² VP, zie p. 16

¹³³ Kamerlid Knops in H3

¹³⁴ VP, zie p. 16

¹³⁵ H3

PVV ‘inzetten op een wijziging van de Europese richtlijnen’. Voor het CDA leek er in deze periode weinig in de weg te staan om de verregaande maatregelen te realiseren, zelfs als de bescherming van vluchtelingen daarmee ingeperkt zou worden: ‘Ik weet zeker dat de bescherming van de echte vluchteling, ook in de voorgestelde nieuwe procedures, geweld wordt aangedaan’, gaf Knops toe.¹³⁶

Ook pleitte Knops voor beleid waarmee, naast ‘de echte vluchtelingen’, alleen zogenaamde ‘kansrijke’ migranten toegelaten konden worden. Hij motiveerde dit met het feit dat ‘niet alleen het individuele recht, maar evenzeer het belang van de gemeenschap’ het uitgangspunt van immigratiebeleid moest zijn. Volgens het Kamerlid legde de komst van niet of nauwelijks opgeleide migranten een te grote druk op de samenleving. Een selectief immigratiebeleid moest bijdragen aan het vernieuwen van de samenleving, want ‘een bedreiging wordt dan een kans’. Dit laatste is een opvallende uitspraak, omdat Knops hiermee leek te impliceren dat immigratie normaal gesproken een bedreiging vormde voor de samenleving.¹³⁷

Tot slot zouden asielprocedures volgens het CDA efficiënter en sneller moeten verlopen. Hiermee zouden asielzoekers sneller duidelijkheid krijgen over hun verblijf in Nederland.¹³⁸ Procedures konden wel vijf tot tien jaar duren, wat het CDA als inhumain beschouwde. ‘U zult hier maar asielzoeker zijn en vijf tot tien jaar lang bij wijze van spreken tussen hoop en procedure en in minimale omstandigheden moeten leven. Dat is toch geen leven?’, stelde minister Leers.¹³⁹ Al met al zou aanpassing van asielprocedures moeten zorgen voor een ‘stevigere aanpak’ en meer duidelijkheid, waarmee er ‘uiteraard een daling zou plaatsvinden van de asielstroom’.¹⁴⁰

¹³⁶ H3

¹³⁷ H3

¹³⁸ Knops in H3

¹³⁹ H4

¹⁴⁰ Leers in H4

4.2.2 *'Iedereen is welkom, mits ...'*

De partij legde in de verkiezingscampagne van 2010 de nadruk op verantwoordelijkheid, participatie en voorwaardelijkheid. Van nieuwkomers werd verwacht dat zij 'een extra inzet leveren' om hun plaats in de samenleving in te nemen.¹⁴¹ Dit hield niet alleen in dat toelatings- en inburgeringseisen verhoogd zouden worden, maar ook dat nieuwkomers hun integratie (o.a. taalcursussen) zelf moesten financieren. Wanneer zij dit niet zouden doen, dan wilde het CDA daar consequenties aan verbinden, zoals het niet uitgeven of intrekken van een verblijfsvergunning. Daar komt bij dat inburgering meer en meer als voorwaarde voor een gelijke behandeling van de nieuwkomer werd gezien: 'als zij die dan hebben gehaald, is iedereen gelijk en behandelen wij iedereen gelijkwaardig', stelde Buma.¹⁴² Hiermee zette de partijleider de gelijkwaardigheid van het individu op het spel, iets waar CDA-'dissidenten' Ferrier, Koppejan en Klink eerder al voor waarschuwden bij de formatie met PVV. Gelijkwaardigheid was niet meer onvoorwaardelijk, maar afhankelijk van de integratie van de nieuwkomer. Ook minister Leers stelde dat iedereen welkom is, 'mits hij of zij een positieve bijdrage aan de samenleving levert en zich verbonden wil voelen met ons land'.¹⁴³

4.3 Leitkultur benadrukken

Het CDA sprak zich in deze periode voornamelijk uit over het terugdringen van immigratie. Het aspect van integratie bleef, naast het verhogen van de inburgeringseisen, nog onderbelicht. In 2011 publiceerde het ministerie van Binnenlandse Zaken, onder leiding van CDA-minister Donner, de integratienota 'Integratie, binding en burgerschap' waarin uitgangspunten voor het integratiebeleid werden geformuleerd die aansloten op de ambities van Rutte I. Hierin deed het kabinet expliciet afstand van het cultuurrelativisme en de multiculturele samenleving en stelde

¹⁴¹ VP, zie p. 15

¹⁴² H2

¹⁴³ CDV1, zie p. 62

zij dat de Nederlandse samenleving ‘niet uitwisselbaar is voor welke andere samenleving dan ook’.¹⁴⁴ De Nederlandse waarden, opvattingen, instituties en gewoonten waren ‘de leidende cultuur’ die het fundament voor de samenleving moesten vormen.¹⁴⁵ Verhagen sloot zich in een toespraak op een partijbijeenkomst van het Wetenschappelijk Instituut hierbij aan. ‘Het einde van het multiculturalisme’ was volgens hem terecht. Daarom stelde hij voor om de ‘leitkultur’, oftewel de leidende cultuur van de samenleving, weer uit te dragen: ‘benadruk dat het primaat ligt bij Westerse waarden’.¹⁴⁶ Hiermee maakte de partij duidelijk dat niet alleen de joods-christelijke traditie, maar ook de Westerse cultuur als leidend werd gezien voor de Nederlandse identiteit.

Ook werd in deze nota naast de verhoging van toelatings- en inburgeringseisen de nadruk gelegd op ‘integratie via generiek beleid’.¹⁴⁷ Waar voorheen een voorkeursbeleid werd gevoerd op basis van geslacht en etniciteit, stelde het kabinet in de beleidsnotitie dat er niet langer meer gegrepen zou worden naar specifieke instrumenten, waaronder subsidies, ter bevordering van de integratie van bepaalde groepen. Concreet betekende dit dat subsidies voor samenwerkingsverbanden voor minderheden stopgezet werden.¹⁴⁸

4.4 Deelconclusie

In dit hoofdstuk staat de volgende deelvraag centraal: welke veranderingen in standpunten omtrent migratie en integratie zijn bij het CDA zichtbaar in de periode van 2010 tot 2012? In deze periode stond het migratiethema hoog op de politieke agenda mede doordat de PVV als gedoogpartner in dit kabinet haar anti-immigratiegedachtegoed wilde verwezenlijken. Niet alleen uit het gezamenlijke gedoogakkoord, maar ook uit de individuele inbreng van het CDA

¹⁴⁴ KS1, p. 5

¹⁴⁵ Ibid.

¹⁴⁶ T1

¹⁴⁷ KS1, p. 11

¹⁴⁸ KS1, p. 12

blijkt dat de partij striktere ambities had op het gebied van migratie. Waar de partij rond 2002 haar pijlen richtte op het debat over identiteit en waarden, lag in deze periode de focus op een restrictiever, selectiever en efficiënter migratiebeleid. Het uitgangspunt van dit beleid was: het beperken van de instroom van nieuwkomers. Door te pleiten voor strengere regelgeving en hogere inburgeringseisen deed de partij een poging om de leidende Nederlandse cultuur te beschermen. Het CDA achtte het belang van de Nederlandse gemeenschap groter dan het belang van de individuele nieuwkomer. Waar het CDA in de periode rond 2002 nog zoekende was, blijkt uit deze analyse dat de partij zich in de periode 2010-2012 meer en meer naar het traditionalistisch-communautaire gedachtegoed voegde. Eens te meer werd duidelijk dat de partij definitief afstand deed van het multiculturalisme en cultuurrelativisme en dus van het egalitair-communitarisme.

Deze ambities werden echter niet door alle CDA-politici en partijleden gesteund. Niet zelden liepen de interne spanningen in deze periode dan ook hoog op. In essentie zijn deze conflicten te herleiden tot verschillende interpretaties van de christendemocratische beginselen van de partij. Zowel de gespreide verantwoordelijkheid, als de solidariteit met en gelijkwaardigheid van het individu kwamen in deze periode onder druk te staan. Het CDA toonde een mentaliteit waarbij nieuwkomers, dus ook vluchtelingen, het moesten verdienen om deel te nemen in de Nederlandse samenleving. Pas als een nieuwkomer ingeburgerd was, werd het individu als gelijkwaardig beschouwd. Deze restrictieve koers had tot gevolg dat de gelijkwaardigheid van het individu in het geding kwam en dat de solidariteit jegens nieuwkomers langzamerhand verdween. Ook vond er een verschuiving van verantwoordelijkheid plaats. Waar de partij in 2002 nog benadrukte dat de overheid moest zorgen voor juiste faciliteiten, stond de nieuwkomer er in 2010 vrijwel alleen voor. Integratie werd in deze periode meer en meer als een taak van de nieuwkomer gezien. De ‘gespreide’

verantwoordelijkheid, één van de grondbeginselen van de christendemocratie, werd daarmee steeds eenzijdiger en moest door de nieuwkomers zelf gedragen worden.

Een laatste bevinding uit de analyse van deze periode is dat het universalistische pleidooi uit 2002 meer vorm kreeg door de hervorming van het specifieke integratiebeleid naar een generiek beleid. Met de afschaffing van het voorkeursbeleid werden aan alle culturele minderheden dezelfde waarden, rechten en plichten toegedicht. Ook lag de focus op het creëren van gelijke kansen in plaats van gelijke uitkomsten, wat een belangrijk onderdeel van het libertair-universalisme is. Echter, de nadruk bleef consequent op de gemeenschap liggen en de partij keerde zich nog altijd af van het individualisme. Er kan daarom ook in deze periode niet gesproken worden over een *libertair*-universalistische visie, maar enkel over een universalistische visie.

Hoofdstuk 5 – Bedreigde waarden

De samenwerking met PVV liep uit op een ‘gedoogdrama’. Omdat de PVV zich terugtrok uit de bezuinigingsonderhandelingen met het CDA en de VVD, kwam kabinet Rutte I in april 2012 ten val. In de aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen van september 2012 ging de strijd tussen de VVD en de PvdA. Deze partijen wonnen respectievelijk 41 zetels en 38 zetels en vormden samen kabinet Rutte II. Het CDA leed een zwaar verlies van acht zetels en bleef met 13 zetels achter. Daarmee belandde de partij voor het eerst sinds de Paarse kabinetten van de jaren negentig in de oppositie.¹⁴⁹

Van grote relevantie voor deze analyse is de vluchtelingencrisis die vanaf 2015 een grote rol in het maatschappelijke en politieke debat speelde. Door aanhoudende onrust in het Midden-Oosten, met name in Syrië veroorzaakt door terreurorganisatie Islamitische Staat (IS), sloegen grote aantallen Syriërs in deze periode op de vlucht en stak een groot deel daarvan de Europese grens over met gevaar voor eigen leven. In de media kreeg het vluchtelingenvraagstuk veel aandacht, de berichtgeving verdrievoudigde maar liefst.¹⁵⁰ Belangrijk is om hierbij te benoemen dat in deze periode verschillende terreuraanslagen¹⁵¹ plaatsvonden in Europa en dat angst voor nieuwe aanslagen een grote invloed had op het politieke en maatschappelijke debat. In de samenleving en in de politiek leidde de vluchtelingencrisis dan ook tot verdere polarisatie en een verregaande vorm van wij-zij-denken. Kwesties als de EU-Turkijedeal, de bed-bad-broodregeling en de opvang van vluchtelingen leidden in deze periode tot felle discussies in de Tweede Kamer.

¹⁴⁹ Kroeger, *Tand des tijds*, 440-442.

¹⁵⁰ Kristel van Teeffelen, “Hoe in de vluchtelingencrisis de balans zoekraakt in de media,” *Trouw*, januari 22, 2016.

¹⁵¹ In de periode tussen 2014 en 2017 vonden verschillende aanslagen plaats met een jihadistisch perspectief: het Joods museum in Brussel in mei 2014, de redactie van Charlie Hebdo in januari 2015, het uitgaanscentrum van Parijs in november 2015, de luchthaven en metro van Brussel in maart 2016, de boulevard van Nice in juli 2016, een kerstmarkt in Berlijn in december 2016 en een concert in Manchester in mei 2017. Uit: Cyril Rosman, “Zijn Parijs, Nice en Wenen voorboden van een nieuwe golf aanslagen in Europa?,” *Het Parool*, november 3, 2020.

In dit hoofdstuk wordt de positie van het CDA onderzocht in de periode van 2015 tot 2017 en luidt de deelvraag: welke veranderingen in standpunten omtrent migratie en integratie zijn bij het CDA zichtbaar ten tijde van de ‘vluchtelingencrisis’ (2015-2017)?

5.1 De grote dreiging

De conflicten in Syrië, Libië en Irak omschreef Buma als ‘barbaarse, middeleeuwse oorlogen aan de randen van Europa’.¹⁵² Niet alleen IS en het terreur vormden volgens de partijleider een bedreiging, maar ook de vluchtelingencrisis was een ‘grote dreiging’ voor de Nederlandse samenleving en haar toekomst.¹⁵³ Als gevolg daarvan sprak Buma over het ‘verdedigen’ van de westerse samenleving en haar waarden.¹⁵⁴ Hij beschouwde het als ‘onze grote opdracht’ om erosie van de joods-christelijke waarden te voorkomen.¹⁵⁵ Daarom pleitte het CDA ervoor om de problemen bij de bron aan te pakken, oftewel voor ‘deelname aan de militaire coalitie’.¹⁵⁶ Het voorstel om grondtroepen en ander militair materiaal naar Syrië te sturen, stuitte in meerdere debatten op weerstand.¹⁵⁷ Verschillende partijen, waaronder de VVD, zagen dit als een ‘buitengewoon vergaande consequentie’. Het CDA vond echter wel dat deze optie verder onderzocht moest worden, omdat IS moest weten ‘dat ze ons niks kunnen maken’.¹⁵⁸

Naast het feit dat de partij pleitte voor de bescherming van de Nederlandse samenleving, zag zij ook in dat er een morele plicht was om zorg te dragen voor de ontheemden. De partij stond daarmee voor een moreel dilemma. Enerzijds was er sprake van een humanitaire noodsituatie aan de grenzen van Europa, anderzijds werd de spankracht van de samenleving op de proef gesteld.¹⁵⁹ Buma vroeg zich dan ook af hoe deze morele plicht in overeenstemming

¹⁵² H5 (zie bijlage 1 voor bronvermelding van de primaire bronnen)

¹⁵³ H5

¹⁵⁴ H4

¹⁵⁵ H6

¹⁵⁶ Buma in H4

¹⁵⁷ Zie debatten H4 & H9

¹⁵⁸ H4

¹⁵⁹ Buma in H2

kon worden gebracht met de verantwoordelijkheid om ‘onze samenleving duurzaam en houdbaar te maken’.¹⁶⁰ Al snel werd duidelijk hoe de partij zichzelf positioneerde binnen dit morele spanningsveld. CDA-Kamerlid Mona Keijzer sprak over hoe de opvang van vluchtelingen ‘heftige emoties’ opriep bij de lokale gemeenschappen.¹⁶¹ Mede-CDA’er Pieter Omtzigt stelde dat het asielsysteem in Nederland op ‘ontploffend’ stond.¹⁶² Buma beoordeelde de situatie al met al als onhoudbaar en stelde dat het de Nederlandse samenleving op lange termijn schade zou aanbrengen.¹⁶³ In een interview in Buitenhof liet de partijleider daarom weten dat het binnen de moraliteit hoorde ‘om ook je eigen samenleving in stand te houden’. Hij vond het dan ook begrijpelijk dat Hongarije destijds de grenzen afsloot voor vluchtelingen door hekken te bouwen: ‘onder de huidige omstandigheden vind ik wat Hongarije doet moreel aanvaardbaar’.¹⁶⁴

5.2 Nadruk op tijdelijkheid

Naast het voorstel voor een militaire aanpak, wilde het CDA dat het verblijf van vluchtelingen in Nederland tijdelijk van aard zou zijn. Zo pleitte de partij voor een invoering van de ‘ontheemdenstatus’. Met deze richtlijn zouden mensen in nood nog steeds opgevangen worden, maar was het perspectief gericht op terugkeer. Zodra de situatie in het land van herkomst weer veilig zou zijn, konden de teruggekeerde vluchtelingen een bijdrage leveren aan de wederopbouw.¹⁶⁵ Hiermee vond de partij dat ‘een duidelijk signaal’ afgegeven werd richting de vluchtelingen, maar ook richting de Nederlandse samenleving.¹⁶⁶

¹⁶⁰ H2

¹⁶¹ H9

¹⁶² H7

¹⁶³ Buma in H4

¹⁶⁴ TV-B

¹⁶⁵ Keijzer in H9

¹⁶⁶ Oskam in KS2

Daarnaast wilde het CDA het VN-vluchtelingenverdrag aanpassen. Het verdrag geeft vluchtelingen het recht op dezelfde sociale voorzieningen als ‘gewone’ burgers. Buma vond dit echter niet meer van deze tijd. Het asielsysteem zat volgens hem vast in het ‘juridisch construct’, waardoor het ‘absoluut onmogelijk’ was om de afspraken te handhaven.¹⁶⁷ Aanpassing van het verdrag zou ervoor zorgen dat opvang in de regio mogelijk werd en dat ‘de opvang hier ook tijdelijke opvang’ kon zijn.¹⁶⁸ Vluchtelingen zouden volgens hem veiligheid moeten krijgen, ‘maar dat kan wat mij betreft sober zijn, want je moet ook weer terug na die oorlog’.¹⁶⁹ Het CDA stond er met deze plannen vrijwel alleen voor in de Tweede Kamer. Het versoberen van de opvang en juridische status van vluchtelingen stond op gespannen voet met de wettelijke afspraken en leidde dan ook tot weerstand bij andere partijen.

5.3 ‘Inburgeren is niet vrijblijvend’

In de aanloop naar de verkiezingen van maart 2017 publiceerde het CDA haar verkiezingsprogramma ‘Keuzes voor een beter Nederland’. Het debat over gedeelde waarden en integratie bleef tot nog toe in deze periode onderbelicht, maar maakte in dit programma een terugkeer. Het ‘doorgeschoten individualisme’ had volgens de partij geleid tot onvoldoende besef van het belang van gedeelde waarden. De partij lijkt hierbij te impliceren dat de matige integratie van nieuwkomers hierbij een rol heeft gespeeld. Het integratievraagstuk riep namelijk op tot ‘fundamentele vragen over onze eigen identiteit’.¹⁷⁰ In het programma stelde de partij zich kritisch op richting nieuwkomers die niet of slecht integreren. In het uiterste geval zou het weigeren van inburgering moeten leiden tot ‘intrekking van de verblijfsstatus’. Daar komt bij dat het CDA in dit programma meer eisen stelde aan inburgering. Integratie ging niet alleen over taal en werk, maar ook over ‘opvoeding in het eigen gezin ... en het respect voor de

¹⁶⁷ TV-B

¹⁶⁸ Buma in H2

¹⁶⁹ TV-B

¹⁷⁰ VP, zie p. 9

waarden en tradities van de Nederlandse samenleving'. Als nieuwkomers aanspraak wilden maken op de rechten en vrijheden in dit land, dan stond daar wel wat tegenover, immers: 'inburgeren is niet vrijblijvend'.¹⁷¹ De nadruk legde de partij dan ook op actief burgerschap, waarbij men werd geacht samen te leven met een 'gedeeld besef van rechten en plichten'.¹⁷²

5.4 Verstoord evenwicht

Op 4 september 2017, nog voordat het coalitieakkoord van Rutte III op tafel lag, hield Buma op verzoek van weekblad Elsevier de H.J. Schoo-lezing waarin hij stelde dat 'onzekerheid, vertwijfeling en boosheid' overheersten in de huidige samenleving. Hij gaf aan dat immigratie de beginselen van de samenleving op de proef stelde en dat het vragen opriep over wat ons als samenleving verbond. Buma ging in deze lezing nog een stap verder en concludeerde dat immigratie uit Afrika het evenwicht in Europa 'verstoort'.¹⁷³ Hiermee liet Buma een scherpere toon horen dan hij in de jaren voorheen gedaan had. Academici Duyvendak en De Waal stelden dat na de lezing het gedachtegoed van Buma 'nauwelijks meer te onderscheiden is van dat van Wilders'.¹⁷⁴

Daarnaast hield Buma, zoals hij in voorgaande jaren veelvuldig deed, opnieuw een pleidooi voor de herwaardering van de Nederlandse cultuur en Westerse waarden en normen. Hij stelde dat het in de postmoderne samenleving fout was gegaan 'bij de verabsolutering van vrijheid en gelijkheid'. Deze waarden waren volgens hem verworden tot 'holle begrippen' en konden dan ook niet fungeren als de fundamenten van onze samenleving. Als antwoord op de zoektocht naar de grondslag van de Nederlandse samenleving stelde hij dat deze niet besloten lagen in een traditie van individualisme, maar 'juist één van collectieve waarden'.

¹⁷¹ VP, zie p. 26

¹⁷² VP, zie p. 16

¹⁷³ T3

¹⁷⁴ Jan Willem Duyvendak en Tamar de Waal, "Het eenmalig veroordelen van Buma's Schoo-lezing is niet genoeg," *De Groene Amsterdammer*, 23 september, 2017, <https://www.groene.nl/artikel/het-eeenmalig-veroordelen-van-buma-s-schoo-lezing-is-niet-genoeg>.

5.5 Deelconclusie

In dit laatste hoofdstuk van de analyse stond de volgende vraag centraal: welke veranderingen in standpunten omtrent migratie en integratie zijn bij het CDA zichtbaar ten tijde van de ‘vluchtelingen crisis’ (2015-2017)?

Allereerst vertoonde het CDA in deze periode geringe solidariteit richting nieuwkomers en de internationale gemeenschap. De partij beschouwde immigratie als een verstoring van het evenwicht en als een bedreiging voor de Nederlandse samenleving. De samenleving zou overbelast zijn en het draagvlak onder burgers voor de opvang van vluchtelingen nam af. Ter bescherming en verdediging van de Nederlandse samenleving was het CDA bereid om verregaande maatregelen te treffen. Deze maatregelen laten zien dat de partij enkel solidair was met de eigen Nederlandse gemeenschap en dat de positie van vluchtelingen en andere nieuwkomers duidelijk niet de prioriteit had. Ook de internationale solidariteit van het CDA ging in deze periode achteruit. Niet alleen wenste de partij het VN-vluchtelingenverdrag aan te passen, ook stonden sommige plannen zoals de versoering van de opvang en de invoering van de ‘ontheemdenstatus’ op gespannen voet met de internationale wetgeving. Daar komt bij dat Buma begrip toonde voor de beslissing van Hongarije om de grenzen te sluiten. Alhoewel dit niet direct betekende dat Buma dit ook in Nederland had willen doen, laat dit wel zien dat de partij enkel het nationale belang in deze crisis liet meewegen. Met deze eenzijdige solidariteit is zichtbaar geworden dat het CDA in deze periode verdere stappen neemt in de traditionalistisch-communautaire koers die voorzichtig startte in 2002 en duidelijker vorm begon te krijgen vanaf 2010.

Voor zover er in de standpunten van het CDA voorheen aspecten van het libertair-universalisme te herkennen waren, zijn deze in deze periode nagenoeg verdwenen. Dat is ten eerste te zien in het ‘actief burgerschap’ dat het CDA eist van nieuwkomers. Alhoewel dit volgens de theorie een universalistisch kenmerk is, is het in deze periode onjuist om daarvan te

spreken. Het CDA vond dat nieuwkomers het gedeelde besef aan normen en waarden dienden te internaliseren. Zonder het vertonen van actief burgerschap zouden nieuwkomers niet voldoen aan de integratie-eisen. Hierdoor werd het een voorwaarde voor gelijkwaardigheid, in plaats van een eigen verantwoordelijkheid, zoals het volgens het universalisme oorspronkelijk bedoeld was. Ten tweede werd ook in deze periode de voorkeur gegeven aan een communautaire visie in plaats van een libertaire visie. Het CDA pleitte voor een herwaardering van de Nederlandse gedeelde cultuur. Hierbij werd nadrukkelijk gesproken over het creëren van collectieve waarden om de individualisering tegen te gaan. Waar de christendemocraten in theorie met het sociaal-personalisme de balans tussen gemeenschap en individu had gevonden, kan gesteld worden dat bij het CDA de balans in deze periode doorsloeg naar de gemeenschap.

Uit deze analyse blijkt dat in de periode van de vluchtelingencrisis de partij verder opschuift naar een traditionalistisch-communautaire visie. Het is hierbij belangrijk om te benadrukken dat het CDA in deze periode als oppositiepartij opereerde, waardoor zij niet gebonden was aan coalitiepartijen en waardoor zij onafhankelijk haar standpunten en positie kon bepalen. Ook heerste in de samenleving angst voor nieuwe terreuraanslagen. Beide factoren zullen van invloed zijn geweest op de felle toon die de partij aansloeg in deze periode. Het voorgestelde beleid stelde hogere eisen aan nieuwkomers en maakte het Nederlandse burgerschap tot een exclusief recht. Hierbij zette de partij de christendemocratische waarde ‘solidariteit’ op een dergelijke manier in, dat zij juist opkwam voor de Nederlandse samenleving in plaats van de vluchteling. Het feit dat het CDA hierbij internationaal geldende afspraken wilde schenden, toont de bereidwilligheid van de partij om zoveel als mogelijk te doen om de instroom van nieuwkomers in te perken, waarbij de christendemocratische grondslag verwaarloosd werd.

Hoofdstuk 6 - Conclusie

De politisering van het migratiedebat in 2001 vormde de aanleiding voor dit onderzoek. Na een periode waarin de spanningen en onvrede over immigratie en integratie in de samenleving sluimerden, haalde Fortuyn het onderwerp uit de taboesfeer en zette het hoog op de politieke agenda. De politisering van het migratiedebat is een uiting van veranderingen in de politieke en maatschappelijke structuren die tientallen jaren eerder al ingezet waren. Door modernisering en secularisering verdween de religieuze dimensie van de politiek naar de achtergrond en kwam de culturele dimensie naar de voorgrond. Hoe het CDA zich vanaf de politisering van het migratiedebat heeft gepositioneerd binnen dit thema, is in de vorige hoofdstukken aan bod gekomen. In dit slothoofdstuk wordt antwoord gegeven op de hoofdvraag van dit onderzoek: hoe zijn de ideologische verschuivingen van het CDA met betrekking tot het migratiedebat in de periode van 2002 tot 2017 te verklaren? Om de verschuivingen te verklaren zullen de politiek-filosofische concepten uit het theoretisch kader gebruikt worden. Tot slot wordt er gereflecteerd op het onderzoek, waarbij ook nieuwe inzichten en suggesties voor vervolgonderzoek genoemd worden.

Dit onderzoek laat zien dat de opkomst van de culturele dimensie in de politiek bij het CDA heeft geleid tot een ideologische zoektocht, waarbij de christendemocratische grondslagen van de partij in het geding zijn gekomen. Voordat het migratiedebat hoog op de agenda kwam te staan, was de partij voorstander van het egalitair-communitarisme en daarmee van het multiculturalisme en cultuurrelativisme, maar vanaf 2002 deed het CDA hiervan afstand. Het veranderende discours in het politieke en maatschappelijke debat ten aanzien van migratie en de toenemende druk vanuit de samenleving om een pro-actiever en restrictiever beleid te voeren omtrent integratie en immigratie, dwong het CDA hiertoe.

Afstand doen van een ingenomen positie is één, maar om vervolgens een nieuwe visie te formuleren bleek niet gemakkelijk voor de partij. Door vanaf 2002 een open debat over gedeelde normen en waarden te initiëren, hoopte het CDA de verbinding te zoeken tussen de verschillende visies die zowel binnen de partij als binnen de samenleving leefden om daarmee een nieuwe gedeelde cultuur te kunnen formuleren. Deze poging om tot een universalistische visie te komen, kreeg duidelijker vorm vanaf 2010 toen de focus op gelijke kansen in plaats van gelijke uitkomsten voor culturele minderheden kwam te liggen. Het is van belang om hierbij te benoemen dat bij het CDA nooit van een *libertair*-universalistische visie gesproken kan worden, gezien de nadrukkelijke strijd die de partij tegen het individualisme voerde.

Tegelijkertijd laat dit onderzoek zien dat het CDA gaandeweg steeds meer is opgeschoven richting het traditionalistisch-communautaire gedachtegoed. Vanaf 2010 pleitte de partij voor het beperken van de instroom van nieuwkomers, ook werd assimilatie van nieuwkomers aan de Westerse ‘leitkultur’ vanaf toen een vereiste. Uiteraard heeft de samenwerking met de PVV vanaf 2010 de christendemocraten ertoe gedwongen om op bepaalde punten mee te gaan in het anti-immigratiegedachtegoed. Maar ook uit de individuele inbreng en toespraken van CDA-politici blijkt dat de partij zich exclusiever opstelde en dat zij meer en meer een partij ten behoeve van de Nederlandse gemeenschap werd.

Ten tijde van de vluchtelingencrisis vanaf 2015 leidde angst voor terreur en toenemende maatschappelijke en politieke druk ertoe dat het traditionalistisch-communautaire gedachtegoed meer houvast kreeg bij het CDA. In haar rol als oppositiepartij kon het CDA ongehinderd door coalitieafspraken en regeerakkoorden haar visie uiten, waarmee zij haar waarde toonde. De instroom van nieuwkomers werd door de partij gezien als een bedreiging voor de samenleving en een verstoring van het evenwicht in de maatschappij. Het voorgestelde beleid in deze periode stelde hogere eisen aan nieuwkomers en maakte het Nederlandse burgerschap tot een exclusief recht. Hierbij zette de partij de christendemocratische waarde

‘solidariteit’ op een dergelijke manier in, dat zij opkwam voor de belangen van de Nederlandse samenleving in plaats van de vluchteling. Het feit dat het CDA hierbij internationaal geldende afspraken wilde schenden, toont de bereidwilligheid van de partij om verre gaande maatregelen te treffen en de instroom van nieuwkomers sterk in te perken.

Al met al heeft het CDA met de traditionalistisch-communautaire koers de christendemocratische wortels van de partij verwaarloosd. De betekenis en invulling van de waarden ‘solidariteit’ en ‘verantwoordelijkheid’ zijn in de afgelopen twee decennia geleidelijk veranderd, waarbij de nieuwkomer de verliezer is geworden. De verantwoordelijkheid werd in de loop van de tijd meer en meer bij de nieuwkomer gelegd. De rol van de overheid verschoof hierbij van facilitator van inburgering naar bewaker van de Nederlandse gemeenschap. Hoewel de solidariteit eerst nog gericht was op zowel de nieuwkomer als de samenleving, verschoof de partij binnen dit morele spanningsveld en was zij uiteindelijk enkel solidair met de Nederlandse samenleving.

Ook is het sociaal-personalisme, het typische christendemocratische mensbeeld, uit balans geraakt door de migratiekwestie. Enerzijds prevaleerde een communautaire visie en handelen richting de Nederlandse samenleving, terwijl anderzijds nieuwkomers juist meer en meer op zichzelf kwamen te staan en steeds individualistischer werden behandeld. Het Nederlandse individu werd hierbij belangrijker geacht dan de nieuwkomer. Het mensbeeld was dus niet voor ieder individu hetzelfde, wat op gespannen voet staat met de menselijke gelijkwaardigheid. Na een lange ideologische reis kan geconcludeerd worden dat het CDA in de afgelopen decennia een andere invulling heeft gegeven aan de christendemocratische waarden en dat zij de oorspronkelijke betekenis ervan heeft losgelaten. Angst en onzekerheid hebben ertoe geleid dat de partij in het migratiedebat is gaan handelen vanuit eigenbelang en dat zij de nieuwkomer niet meer als vriend, maar als vijand beschouwde.

In dit onderzoek is bewust alleen gefocust op het CDA en niet op andere partijen zoals de twee klassieke volkspartijen VVD en de Partij van de Arbeid (PvdA). Hierdoor zijn de standpunten van het CDA niet afgezet tegen de visie en ideologie van andere partijen. Voor vervolgonderzoek is het daarom relevant om de verschuivingen van andere partijen binnen de culturele dimensie te analyseren. Hiermee kunnen bredere ideologische trends en partij-individuele afwijkingen beter onderscheiden worden. Daarnaast zijn voor dit onderzoek 52 documenten op systematische wijze geanalyseerd, waarbij gepoogd is de meest relevante documenten te achterhalen en te analyseren. In de veelheid van Handelingen en Kamerstukken zijn echter keuzes gemaakt, waardoor niet alle inbreng van het CDA in de betreffende perioden geanalyseerd is. Een tweede suggestie voor vervolgonderzoek is om een grootschaliger onderzoek op te zetten, waarin bijvoorbeeld ook meer interne documenten geanalyseerd worden. Tot slot bestaat het theoretische fundament van dit onderzoek uit drie politiek-filosofische stromingen. Deze stromingen vormen ideaaltypen en zijn in de realiteit minder zwart-wit dan in dit onderzoek gesteld wordt. Ook worden de stromingen in de praktijk vermengd met elkaar of met andere ideologieën uit bijvoorbeeld de sociaal-economische hoek. Het is daarom aan te raden om in vervolgonderzoek ook rekening te houden met de ideologische bewegingen van het CDA binnen andere politieke dimensies, zoals de sociaal-economische.

Afgezien van deze beperkingen heeft dit onderzoek nieuwe inzichten opgeleverd die een belangrijke aanvulling zijn op de bestaande academische literatuur. Door de culturele dimensie als uitgangspunt te nemen is er een vernieuwend theoretisch kader opgesteld, waarbij kritisch is gekeken naar bestaande politiek-filosofische stromingen binnen de dimensie. Dit heeft ertoe geleid dat er een fundamenteel onderscheid is gemaakt tussen het egalitair-communitarisme van Taylor en het traditionalistisch-communautaire gedachtegoed. Door deze abstracte stromingen te verbinden aan concrete standpunten omtrent integratie en immigratie, heeft dit

onderzoek duidelijk inzicht gegeven in ideologische verschuivingen binnen de culturele dimensie. Dit onderzoek heeft daarmee op gefundeerde wijze aangetoond dat het CDA haar christendemocratische grondslag heeft losgelaten door het traditionalistisch-communitarisme te omarmen. Het zou daarom, zeker met het oog op de actuele ontwikkelingen binnen het CDA, waardevol zijn om een toekomstig onderzoek uit te voeren naar de manier waarop de partij haar christendemocratische waarden een andere betekenis is gaan geven en welke impact dat heeft op haar huidige positie en ideologie. Of de migratiekwestie de partij fataal is geworden en of dit geleid heeft tot het begin van het einde van het CDA, zal de toekomst uitwijzen.¹⁷⁵ De noodzaak tot herbezinning over de ideologische koers van het CDA is in ieder geval groter dan ooit.

¹⁷⁵ Gezien de recente ontwikkelingen bij het CDA is in dit onderzoek een nawoord toegevoegd, waarin kort gereflecteerd wordt op de relatie tussen deze actualiteiten en de bevindingen uit dit onderzoek.

Nawoord

Dat dit scriptieonderzoek zo actueel zou zijn ten tijde van de afronding ervan, had ik niet kunnen bedenken. Nog maar een jaar geleden zei voormalig CDA-leider Sybrand van Haersma Buma zijn functie op en verdween uit de nationale politiek. Nu een jaar later belandt de Nederlandse politiek van de ene crisis in de andere. De kinderopvangtoeslagenaffaire legde pijnlijk bloot hoe de bureaucratische overheid zich heeft losgezongen van de menselijke maat. Het parlement is na de verkiezingen in maart versplinterd tot een recordaantal van 18 fracties. Tot overmaat van ramp zorgde de zichtbare notitie ‘positie Omtzigt, functie elders’ van formatie-verkenner Kasja Ollongren tot een vertrouwenscrisis en zit de formatie tot op de dag van vandaag muurvast.

Ook het CDA zelf is in een crisis beland die zijn omvang niet kent en waarvan de gevolgen voor de komende jaren groot zullen zijn. Wat begon met de strijd om het lijsttrekkerschap tussen Hugo de Jonge en Pieter Omtzigt, leidde (mede door de gelekte notitie van Ollongren) tot een interne verdeeldheid. De kwestie-Omtzigt escaleerde recentelijk verder door een gelekte notitie waarin Omtzigt zelf een vernietigend oordeel velt over zijn eigen partij, wat uiteindelijk heeft geleid tot de opzegging van zijn CDA-lidmaatschap.

Ik sla de krant open en lees allerlei analyses over de huidige partijcrisis. Schrijver en NRC-redacteur Bas Heijne legt de vinger op de zere plek en stelt dat de partij te lang met een dubbele moraal heeft gehandeld. In een poging van het CDA om tot een ‘hernieuwd gemeenschapsgevoel’ te komen, verwijt de partij ‘de eeuwig onaangepaste ‘nieuwkomer’ voor het uitblijven hiervan. Door te spreken over bedreigde cultuur en identiteit heeft de partij volgens hem ‘al twee decennia een ideale bliksemafleider’.¹⁷⁶

¹⁷⁶ Bas Heijne, “Laat het CDA zelf in de spiegel kijken,” *NRC*, 11 juni, 2021, <https://www.nrc.nl/nieuws/2021/06/11/laat-het-cda-zelf-in-de-spiegel-kijken-a4046989>.

Het is een pijnlijke, maar terechte analyse. Het is opmerkelijk hoeveel hiervan is te koppelen aan de bevindingen van dit onderzoek. De ideologische reis die het CDA de afgelopen twintig jaar heeft gemaakt en de manier waarop zij hierbij haar eigen christendemocratische grondslag heeft losgelaten, verklaart dan ook voor een groot deel waarom de partij in deze crisis is beland.

Bibliografie

Verantwoording afbeelding titelpagina:

Dam, David van. "Den Haag, 22 mei 2012. Sybrand Buma, Jan-Peter Balkenende, Ruud Lubbers, Piet de Jong en Dries van Agt vlak voor de presentatie van de 'Canon van de christen-democratie'". Foto in *De Groene Amsterdammer*. 22 maart, 2017.
<https://www.groene.nl/artikel/de-christelijke-draai-naar-rechts>.

Primaire bronnen:

Andriessen, Frans. *Nieuwe wegen, vaste waarden: aanzet tot een strategisch beraad binnen het CDA*. Den Haag: CDA, 1995.

Bolkestein, Frits. *Woorden hebben hun betekenis*. Amsterdam: Prometheus, 1992.

Lijst Pim Fortuyn (LPF). "Zakelijk met een hart." *Verkiezingsprogramma*, 2002.
<https://dnpprepo.ub.rug.nl/433/1/lpf02.pdf>.

Partij voor Vrijheid (PVV). "De agenda van hoop en optimisme, een tijd om te kiezen: PVV 2010-2015." *Verkiezingsprogramma*, 2010.

Secundaire bronnen:

Aarts, Kees en Jacques Thomassen. "Dutch Voters and the Changing Party Space 1989-2006." *Acta Politica* 43 (2008): 203-234.

Bloemraad, Irene en Matthew Wright. "Utter Failure or Unity out of Diversity: Debating and Evaluating Policies of Multiculturalism." *International Migration Review* 48, nr. 1 (herfst 2014): 292-334.

Boom, Wilco. *De val van Balkenende: wat ging er fout?* Amsterdam: Nieuw Amsterdam Uitgevers, 2010.

Bornschier, Simon. *Cleavage Politics and the Populist Right: The New Cultural Conflict in Western Europe*. Philadelphia: Temple University Press, 2010.

Bornschier, Simon. "Globalization, Cleavages, and the Radical Right." In *Oxford Handbook of the Radical Right*, ed. Jens Rydgren, 212-238. Oxford: Oxford University Press, 2018.

Brand, Charlotte. "De Tweede Kamer en de omgang met Hans Janmaat, politicus in de periferie." In *Politiek als passie: Twaalf opmerkelijke naoorlogse Kamerdebatten*, ed. Jan Willem Brouwer, Peter van der Heiden, Jan Ramakers, 103-114. Amsterdam: Boom Uitgevers, 2007.

Brug, Wouter van der en Joost van Spanje. "Immigration, Europe and the 'new' cultural dimension." *European Journal of Political Research* 48, nr. 3 (2009): 309-334.

Brug, Wouter van der, Meindert Fennema, Sjoerdje van Heerden en Sarah L. de Lange. "Hoe heeft het integratiedebat zich in Nederland ontwikkeld?" *Migrantenstudies* 25, nr. 3 (2009): 198-220.

- Brug, Wouter van der, Catherine de Vries & Joost van Spanje. “Nieuwe strijdpunten, nieuwe scheidslijnen? Politieke vertegenwoordiging in Nederland” in *Democratie doorgelicht: het functioneren van de Nederlandse democratie*, ed. Rudy Andeweg & Jacques Thomassen, 283-300. Leiden: Leiden University Press, 2011.
- Dierickx, Guido. “Christian democracy and its ideological rivals: an empirical comparison in the low countries.” in *Christian Democracy in Europe*, ed. David Hanley, 15-30. London: Pinter, 1996.
- Duyvendak, Jan Willem, Trees Pels en Rally Rijkschroeff. “A multicultural paradise? The cultural factor in Dutch integration policy.” *ECPR Conference 3* (September 2005): 1-15.
- Duyvendak, Jan Willem en Tamar de Waal. “Het eenmalig veroordelen van Buma’s Schoolezing is niet genoeg.” *De Groene Amsterdammer*, 23 september, 2017. <https://www.groene.nl/artikel/het-eenmalig-veroordelen-van-buma-s-schoo-lezing-is-niet-genoege>.
- Eijk, Cees van der, en Mark Franklin. *Elections and voters*. New York: Palgrave MacMillan, 2009.
- Fermin, Alfonso. “Nederlandse politieke partijen over minderhedenbeleid 1977-1995.” PhD proefschrift, Universiteit Utrecht, 1997.
- Flanagan, Scott en Aie-Rie Lee. “The New Politics, Culture Wars and the Authoritarian-Libertarian Value Change in Advanced Industrial Democracies.” *Comparative Political Studies* 36, nr. 3 (2003): 235-270.
- Grzymala-Busse, Anna. “The Failure of Europe's Mainstream Parties.” *Journal of Democracy* 30, nr. 4 (2019): 35-47.
- Heerden, Sjoerdje van, Sarah de Lange, Wouter van der Burg en Meindert Fennema. “The Immigration and Integration Debate in the Netherlands: Discursive and Programmatic Reactions to the Rise of Anti-Immigration Parties.” *Journal of Ethnic and Migration Studies* 40, nr. 1 (2014): 119-136.
- Heijne, Bas. “Laat het CDA zelf in de spiegel kijken.” *NRC*, 11 juni, 2021. <https://www.nrc.nl/nieuws/2021/06/11/laat-het-cda-zelf-in-de-spiegel-kijken-a4046989>.
- Hippe, Joop, Anthonie Lucardie en Gerrit Voerman. “Kroniek 2002. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 2002.” In *Jaarboek 2002 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, 18-180. Groningen: DNPP, 2004.
- Kitschelt, Herbert. “Diversification and Reconfiguration of Party Systems in Postindustrial Democracies.” *Europäische Politik*, nr. 3 (2004): 1-23.
- Kriesi, Hanspeter, Edgar Grande, Romain Lachat, Martin Dolezal, Simon Bornschier en Timotheos Frey. “Globalization and the transformation of the national political space:

- Six European countries compared.” *European Journal of Political Research* 45, nr. 6 (2006): 921-956.
- Kroeger, Pieter Gerrit. *Tand des tijds: het CDA in de nieuwe eeuw*. Amsterdam: Prometheus, 2020.
- Kukathas, Chandran. “Liberalism and Multiculturalism: The Politics of Indifference.” *Political Theory* 26, nr. 5 (1998): 686-699.
- Lange, Sarah de. “A New Winning Formula? The Programmatic Appeal of the Radical Right.” *Party Politics* 13, nr. 4 (2007): 411-435.
- Lange, Sarah de en Matthijs Rooduijn. “Een populistische tijdgeest in Nederland? Een inhoudsanalyse van de verkiezingsprogramma’s van politieke partijen.” In *Democratie doorgelicht: het functioneren van de Nederlandse democratie*, ed. Rudy Andeweg & Jacques Thomassen, 319-334. Leiden: Leiden University Press, 2011.
- Lucardie, Anthonie en Hans-Martien Ten Napel. “Van confessioneel naar liberaal-conservatief?” in *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 1992*, ed. Gerrit Voerman, 53-72. Groningen: DPPN, 1993.
- Lucassen, Leo en Jan Lucassen. *Vijf eeuwen migratie: een verhaal van winnaars en verliezers*. Amsterdam: Atlas Contact, 2018.
- Odmalm, Pontus en Tim Bale. “Immigration into the Mainstream: Conflicting Ideological Streams, Strategic Reasoning and Party Competition.” *Acta Politica* 50, nr. 4 (2015): 365-378.
- Oudenampsen, Merijn. *The Rise of the Dutch New Right An Intellectual History of the Rightward Shift in Dutch Politics*. New York: Routledge, 2021.
- Rosman, Cyril. “Zijn Parijs, Nice en Wenen voorboden van een nieuwe golf aanslagen in Europa?” *Het Parool*, november 3, 2020. <https://www.parool.nl/wereld/zijn-parijs-nice-en-wenen-voorboden-van-een-nieuwe-golf-aanslagen-in-europa~b58ec519>.
- Scholten, Peter en Ronald Holzacker. “Bonding, bridging and ethnic minorities in the Netherlands: changing discourses in a changing nation.” *Nations and Nationalism* 15, nr. 1 (2009): 81-100.
- Slegers, Fleur. *In debat over Nederland: veranderingen in het discours over de multiculturele samenleving en nationale identiteit (WRR-rapport)*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2007.
- Sniderman, Paul en Louk Hagendoorn. *When ways of life collide: Multiculturalism and Its Discontents in the Netherlands*. Princeton: Princeton University Press, 2007.
- Song, Sarah. “Multiculturalism.” *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Laatst gewijzigd September 9, 2020. Geraadpleegd op 1 februari 2021. <https://plato-stanford-edu.proxy.library.uu.nl/entries/multiculturalism/>.

- Teeffelen, Kristel van. "Hoe in de vluchtelingencrisis de balans zoekraakt in de media." *Trouw*, januari 22, 2016. <https://www.trouw.nl/nieuws/hoe-in-de-vluchtelingencrisis-de-balans-zoekraakt-in-de-media~b950376c/>.
- Vetten, Jan de. *In de ban van goed en fout. De bestrijding van de Centrumpartij en de Centrumdemocraten (1980-1998)* (1^e ed.). Amsterdam: Prometheus, 2016.
- Voerman, Gerrit. "Politici in de periferie." In *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 1989*, ed. Gerrit Voerman en Anthonie Lucardie, 126-143. Groningen: Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen, 1990.
- Voerman, Gerrit en Anthonie Lucardie. "Ideologie en individualisering: de grondslagendiscussie bij CDA, PvdA en VVD.." *Beleid & Maatschappij* 1 (1992): 31-41.
- Voerman, Gerrit. *De conjunctuur van de macht: Het Christen Democratisch Appèl, 1980-2010*. Amsterdam: Boom, 2011.

Bijlage 1

Hoofdstuk 3: Analyse 2001 t/m 2003

Verwijzing	Documentnaam	Type bron	Datum document	Vindplaats
TV-B	Buitenhof: Jan Peter Balkenende	Tv-uitzending Buitenhof	07-10-2001	VPRO.nl
T1	“Samenleving mag geen optelsom van culturen zijn”	Toespraak	25-01-2002	NRC
VP	Betrokken samenleving, betrouwbare overheid	Verkiezingsprogramma	2002	DPNN RUG
KS1	Brief met het eindresultaat van de programmatische besprekingen met de voorzitters van de Tweede-Kamerfracties CDA, LPF en VVD (het regeerakkoord)	Kamerstuk 28 375, nr. 5	03-07-2002	Officielebekendmakingen.nl
T2	Bijdrage van mr. dr. J.P. Balkenende aan congres ‘Heel de mens’	Toespraak	31-08-2002	DNPP RUG
H1	De algemene politieke beschouwingen naar aanleiding van de Miljoenennota voor het jaar 2003 (28600, nr. 1)	Handeling Nr. 2, pagina 5-34	18-09-2002	Officielebekendmakingen.nl
H2	Voortzetting van <i>idem H1</i>	Handeling Nr. 3, pagina 87-111	19-09-2002	Officielebekendmakingen.nl
T3	Vol vertrouwen verder, speech Jan Peter Balkenende	Toespraak	02-11-2002	DNPP RUG
T4	Speech Maxime Verhagen Partijraad	Toespraak	02-11-2002	DPNN RUG
H3	Behandeling van het wetsvoorstel Vaststelling van de begrotingsstaat van het Ministerie van Justitie (VI) voor het jaar 2003 (28600 VI)	Handeling Nr. 16, pagina 907-937	05-11-2002	Officielebekendmakingen.nl
T5	De oppervlakkigheid voorbij, speech Jan Peter Balkenende	Toespraak	30-11-2002	DPNN RUG
T6	Presentatie WI-Rapport ‘Investeren in integratie, reflecties rond diversiteit en gemeenschappelijkheid’, bijdrage Jan Peter Balkenende	Toespraak	08-03-2003	DPNN RUG
R	Investeren in integratie, reflecties rondom diversiteit en gemeenschappelijkheid	Rapport	08-03-2003	DPNN RUG
RA	Meedoen, meer werk, minder regels	Regeerakkoord	16-05-2003	Officielebekendmakingen.nl

H4	Debat over de regeringsverklaring	Handeling Nr. 76, pagina 4285-4323	11-06-2003	Officielebekendmakingen.nl
H5	Voorzetting van het debat over de regeringsverklaring	Handeling Nr. 77, pagina 4331-4355	12-06-2003	Officielebekendmakingen.nl
T7	'Werken aan samenhang' Jan Peter Balkenende CDA-congres	Toespraak	01-11-2003	DPNN RUG
T8	Toespraak CDA-voorzitter Van Bijsterveldt tijdens CDA-congres	Toespraak	01-11-2003	DPNN RUG

Hoofdstuk 4: Analyse 2010 t/m 2011

Verwijzing	Documentnaam	Type bron	Datum document	Vindplaats
VP	Slagvaardig en samen	Verkiezingsprogramma	2010	DPNN RUG
RA	'Vrijheid en verantwoordelijkheid' Regeerakkoord VVD-CDA	Regeerakkoord	30-09-2010	Rijksoverheid.nl
B1	Brief Ferrier en Koppejan in 'Dissidenten: Tevreden kun je nooit zijn'.	Brief	06-10-2010	Trouw
H1	Afleggen van de regeringsverklaring	Handeling Nr. 13, pagina 3-6	26-10-2010	Officielebekendmakingen.nl
H2	Debat over de regeringsverklaring en de algemene politieke beschouwingen naar aanleiding van de Miljoenennota voor het jaar 2011 (32500)	Handeling Nr. 13, pagina 7-78	26-10-2010	Officielebekendmakingen.nl
R	Verder na de klap: evaluatie en perspectief. Rapport Commissie-Frissen.	Evaluatierapport	November 2010	DPNN RUG

H3	Behandeling van: het wetsvoorstel Vaststelling van de begrotingsstaten van het Ministerie van Justitie (VI) voor het jaar 2011 (32500 VI), onderdeel vreemdelingenzaken; - het wetsvoorstel Jaarverslag en slotwet Ministerie van Justitie 2009 (32360 VI), onderdeel vreemdelingenzaken; het jaarverslag van Justitie 2009 (32360 VI, nr. 1), onderdeel vreemdelingenzaken; het rapport bij het jaarverslag van Justitie 2009 (32360 VI, nr. 2), onderdeel vreemdelingenzaken	Handeling Nr. 28, pagina 28-56	30-11-2010	Officielebekendmakingen.nl
H4	Voortzetting van de behandeling van <i>idem H3</i>	Handeling Nr. 29, pagina 2-38	01-12-2010	Officielebekendmakingen.nl
H5	Algemene politieke beschouwingen naar aanleiding van de Miljoenennota voor het jaar 2011 (32500)	Handeling Nr. 10, pagina 2-38	07-12-2010	Officielebekendmakingen.nl
KS1	Integratienota 'Integratie, binding, burgerschap'	Kamerstuk, 32 824, nr. 1	16-06-2011	Officielebekendmakingen.nl
T1	Speech Maxime Verhagen, CDV Symposium Populisme	Toespraak	28-06-2011	NRC
CDV1	Migratie in een open samenleving	CDV-tijdschrift	Herfst 2011	DPNN RUG
H6	Behandeling van: het wetsvoorstel Vaststelling van de begrotingsstaten van het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (VII) voor het jaar 2012 (onderdeel Immigratie en Asiel) (33000-VII)	Handeling Nr. 23, item 22, pagina 36-65	15-11-2011	Officielebekendmakingen.nl
H7	Voortzetting van de behandeling van <i>idem H6</i>	Handeling Nr. 25, item 4, pagina 4-36	17-11-2011	Officielebekendmakingen.nl

Hoofdstuk 5: Analyse 2015 t/m 2017

Verwijzing	Documentnaam	Type bron	Datum document	Vindplaats
H1	Debat over het bericht dat de VVD de grenzen wil sluiten voor asielzoekers van buiten de Europese Unie.	Handeling Nr. 68, item 26, pagina 1-34	26-03-2015	Officielebekendmakingen.nl
KS1	JBZ-Raad; Verslag van een algemeen overleg; Verslag van een algemeen overleg, gehouden op 11 juni 2015, over de JBZ-Raad van 15 en 16 juni 2015 (JBZ-onderwerpen op het terrein van asiel- en vreemdelingenbeleid)	Kamerstuk 32 317, nr. 317	11-06-2015	Officielebekendmakingen.nl
H2	Debat over het gemeenschappelijk asielbeleid in Europa	Handeling Nr. 111, item 4, pagina 1-34	10-09-2015	Officielebekendmakingen.nl
H3	Algemene Politieke Beschouwingen naar aanleiding van de Miljoenennota voor het jaar 2016	Handeling Nr. 2, item 4, pagina 1-40	16-09-2015	Officielebekendmakingen.nl
H4	De voortzetting van <i>idem H3</i>	Handeling Nr. 2, item 7, pagina 1-73	16-09-2015	Officielebekendmakingen.nl
H5	De voortzetting van <i>idem H3</i>	Handeling Nr. 3, item 3, pagina 1-25	17-09-2015	Officielebekendmakingen.nl
H6	De voortzetting van <i>idem H3</i>	Handeling Nr. 3, item 6, pagina 1-71	17-09-2015	Officielebekendmakingen.nl
H7	Debat over het Europees overleg over het gemeenschappelijk asielbeleid	Handeling Nr. 5, item 3, pagina 1-33	23-09-2015	Officielebekendmakingen.nl
KS2	JBZ-Raad; Verslag van een algemeen overleg; Verslag van een algemeen overleg, gehouden op 7 oktober 2015, over de JBZ-Raad van 8 en 9 oktober 2015 (JBZ-onderwerpen op het terrein van asiel- en vreemdelingenbeleid) en behandelvoorbehoud EU-migratiepakket	Kamerstuk 32 317, nr. 357	07-10-2015	Officielebekendmakingen.nl
TV-B	Buitenhof: CDA-leider Sybrand Buma	Tv-uitzending Buitenhof	18-10-2015	VPRO.nl

KS3	Vreemdelingenbeleid; Verslag van een algemeen overleg; Verslag van een algemeen overleg, gehouden op 12 november 2015, over opvang, terugkeer en vreemdelingenbewaring	Kamerstuk 19637, nr. 2112	12-11-2015	Officielebekendmakingen.nl
H8	Behandeling van: het wetsvoorstel Vaststelling van de begrotingsstaten van het Ministerie van Buitenlandse Zaken (V) voor het jaar 2016 (34300-V)	Handeling Nr. 26, item 5, pagina 1-26	18-11-2015	Officielebekendmakingen.nl
H9	De behandeling van: het wetsvoorstel Vaststelling van de begrotingsstaten van het Ministerie van Veiligheid en Justitie (VI) voor het jaar 2016 (34300-VI)	Handeling Nr. 29, item 3, pagina 1-27	25-11-2015	Officielebekendmakingen.nl
H10	Debat over de instroom van asielzoekers	Handeling Nr. 54, item 12, pagina 1-56	11-02-2016	Officielebekendmakingen.nl
T1	Speech van Sybrand Buma CDA congres	Toespraak	04-06-2016	DPNN RUG
CDV	Op de vlucht... en dan?	CDV-tijdschrift	Lente 2016	DPNN RUG
H11	De voortzetting van de Algemene Politieke Beschouwingen	Handeling Nr. 2, item 6, pagina 1-84	21-09-2016	Officielebekendmakingen.nl
T2	Speech CDA congres Veghel Buma	Toespraak	12-11-2016	DPNN RUG
T3	Negende HJ Schoo-lezing door Buma	Toespraak	04-09-2017	CDA.nl
VP	Keuzes voor een beter Nederland	Verkiezingsprogramma	2017	DPNN RUG